

مجلہ ”کھوج“

ISSN: 1992-6545

- مدیر : پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن
نائب مدیر : ڈاکٹر محمد عرفان الحق
مجلس ادارت / مشاورت (الف بائی ترتیب نال)
بیرونی : این مرنی، ڈاکٹر (کینیڈا)، جسیر کور، ڈاکٹر (انڈیا)، جگ موہن ساٹھا، ڈاکٹر (کینیڈا)
روی روندر، ڈاکٹر (انڈیا)، کنول جیت کور (کینیڈا)، ناشر نقوی، ڈاکٹر (انڈیا)
ہانسز وروزیسلر، ڈاکٹر (سوئیڈن)
اندرونی : اقبال شاہد، پروفیسر ڈاکٹر (پاکستان)، شاہد محمود کاشمیری، پروفیسر ڈاکٹر (پاکستان)
ظہیر احمد شفیق، ڈاکٹر (پاکستان)، عاصمہ قادری، ڈاکٹر (پاکستان)
عبداللہ جان عابد، ڈاکٹر (پاکستان)، نوید شہزاد، پروفیسر ڈاکٹر (پاکستان)
یوسف خٹک، پروفیسر ڈاکٹر (پاکستان)
محمد سدھیر
کپوزنگ : محمد سدھیر
چھاپہ خانہ : پنجاب یونیورسٹی پریس، لاہور
پتہ : ادارہ پنجابی سلیکھ تے رہتل سار، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج
علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)
ای میل : director.ipcs@pu.edu.pk, dr.nabilarehman@gmail.com
آن لائن ویب سائٹ : <http://pu.edu.pk/home/journals/khoj>
انڈیکسنگ ویب سائٹ : <http://tehqeeqat.org>
فون / فیکس : 042-99210834
شمارے دامل : 1000/- روپے پاکستانی، بیرون ملک 20 امریکی ڈالر
مجلہ چھبہماہی ”کھوج“ وچ چھپن والے مقالے، مقالہ نگاراں دی ذاتی راء تے مبنی ہوندے نیں۔ ایہہ نوں
ادارہ یا ادارتی کمیٹی دی راء تصور نہ کیتا جائے..... (ایڈیٹر)
چھبہماہی کھوج HEC ولوں منظور ہون توں وکھ حکومت دے مراسلہ نمبر ایس۔ او (سی ڈی) 3-75/1-
مورخہ 2 جنوری 1980ء دے مطابق پنجاب دے سکولوں تے کالجاں لئی وی منظور شدہ اے۔

ISSN: 1992-6545

تحقیقی مجلہ پنجابی زبان تے ادب

ادارہ پنجابی سلیکھ تے زہتل سار

كھوج

(چھپماہی)

”كھوج“ جلد 46، شماره 2، مسلسل شماره نمبر 92..... جنوری، جون 2024ء

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن

نائب مدیر

ڈاکٹر محمد عرفان الحق

پنجاب یونیورسٹی، لاہور

مقالہ لکھن والیاں لئی اصول تے قاعدے / ہدایتاں

- 1- مقالہ ان چھپیا ہووے تے کسے دوسری تھاں چھپن لئی نہ گھلیا ہووے۔
- 2- مقالہ ان پیج پروگرام، 14 فونٹ وچ کمپوز ہووے تے سو فٹ تے ہارڈ دوو میں طرح گھلیا جاوے۔
- 3- مقالے دے پہلے صفحے آتے بیٹھ لکھت معلومات ایس ترتیب نال درج ہوون:
مقالہ نگار دا پورا ناں، عہدہ، ادارہ، ڈاک پتہ، فون نمبر: دفتر تے موبائل، ای میل پتہ، مقالے دے ان چھپے ہون دی آپ گواہی تے دستخط۔
- 4- ہر مقالے دے نال اوس دا انگریزی وچ خلاصہ 100 (Abstract) توں 200 لفظاں وچ کار لازم لکھیا ہووے تے اوس خلاصے وچ اوہناں اکھراں بیٹھ لکیر لائی جاوے۔ جھہڑے انٹرنیٹ سرچ لئی آگھویں یاں خاص (Key words) لئی استعمال ہو سکے۔ گھٹ توں گھٹ 5 اکھراں جھہڑے ہون جھہڑے مقالے دے مختلف پکھاں نون ظاہر کرن مثلاً جے کوئی مقالہ چوہدے یا مشرتی پنجاب دے ادب بارے ہے تے لفظ Indian Punjabi Literature بیٹھ لکیر لائی جاوے جے اس وچ کسے خاص شخصیت، ادبی صنف یاں لوک ادب دا ذکر ہووے تے اوس شخصیت، صنف تے لوک ادب دے اوس خاص کھیتز بیٹھ لکیر لائی جاوے۔ ایسے طرح مقالہ جہناں سرنوایاں نون پورا اے یاں جس کھیتی دا ویروا کردا اے اوہناں دے بیٹھ وی لکیر لائی جاوے جویں Folk، Social & Political Culture، Colonial، Feminist وغیرہ
- 5- مقالے وچ جدول پکلی وار کسے اہم شخصیت داناں آوے تے نمائیاں (بریکٹاں) وچ اوس دی تاریخ پیدائش تے تاریخ وفات (موتھے مطابق) درج کیتی جائے۔ جے کر کے نکران یاں بادشاہ دا ذکر آوے تے او تھے اوہدی حاکمی دے سال لکھے جان اتے کسے اہم یاں خاص کتاب دی صورت وچ اوس دا چھپن ورا لکھیا جاوے۔
- 6- پنجابی توں علاوہ دو جیاں زباناں وچ شخصیتاں دے ناں یاں کتاباں دے سرنوایں نمائیاں وچ انگریزی اکھراں وچ لکھے جان۔
- 7- حوالیاں، مآخذ اں تے کتابیات لئی ”کھوج“ لئی متھے طریقے نون اپنایا جاوے، مثال دے طور تے:
کتاب دا حوالہ: شریف کھجی، جگر اتے (لاہور: عزیز پبلشرز، 1986ء) 37۔
کتابیات وچ اندراج: کھجی، شریف، جگر اتے۔ لاہور: عزیز پبلشرز، 1986ء
مضمون دا حوالہ: جمیل احمد پال، ڈاکٹر، ”جدید پنجابی نظم نون شریف کھجی دی دین“ کھوج 73 (جولائی۔ دسمبر 2014ء): 12۔
مآخذ اں یاں کتابیات وچ اندراج:
پال، جمیل احمد، ”جدید پنجابی نظم نون شریف کھجی دی دین“ کھوج 73 (جولائی۔ دسمبر 2014ء) 9-28
Online Sources لئی:
- ویب سائٹ دا پورا پتہ، اوس توں فائدہ لکھن دی تاریخ، جس مضمون دا حوالہ دتا جائے اوس دے سرنوایں تے لیکھک داناں دی دیو۔
- 8- ”کھوج“ HEC دی ’Y‘ کمیٹی وچ شامل ہے تے اوس دی ہدایت مطابق ہی ایس وچ مقالہ چھاپن توں پہلاں دو ماہراں کول مخنی تحریری رائے (Blind Review) لئی گھلیا جاندا اے۔ دوواں ماہراں دی مثبت، منفی رائے دے مطابق ہی مقالے نون ”کھوج“ وچ شامل کرن یا نہ کرن دا فیصلہ کھیتا جاندا اے۔
آن لائن ویب سائٹ: <http://pu.edu.pk/home/journals/khoj>
انڈیکسنگ ویب سائٹ: <http://tehqeeqat.org>
حوالیاں لئی ہور جانکاری لئی: http://mgrin.ursinus.edu/help/resrch_guides/cit_style_chicago.htm
مدیر: مجلہ کھوج۔ ادارہ پنجابی سلیکھ تے زہتل سار، پنجاب یونیورسٹی علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)
E-mail: director.ipcs@pu.edu.pk, khoj@pu.edu.pk
Ph&Fax: 042-99210834

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

نعت

محمد ﷺ دی جہان اندر نہ جے جلوہ گری ہوندی
ہمنیرا ہر طرف رہندا نہ کدھرے روشنی ہوندی
شمع جے کر ہدایت دی نہ مکے وچ بلی ہوندی
ڈرونی موت نالوں بندیاں دی زندگی ہوندی
محمد ﷺ دا نہ پہلاں نور جے کر سر جیا ہوندا
نہ چن دی چاتی نہ تاریاں دی دل کشی ہوندی
محمد ﷺ جے حمایت بیگماں دی وچ کھوندے نہ
کدے نہ دور درداں ماریاں دی بیکیسی ہوندی
نمونہ دُنیا نے بن جانا سی اوڑک جہنم دا
میسر آپ دی دُنیا نوں جے نہ رہبری ہوندی
محمد مصطفیٰ ﷺ جے نہ شفیع المذنبین ہوندے
گنہگاراں دی مُشر وچ رہائی نہ کدی ہوندی
جے جگ اُتے اُجالا والنھی دا فضل ہوندا نہ!
جہالت دُور کجج ہوندی، کوئیں رد تیرگی ہوندی!!

(فضل گجراتی)

فہرست

07	مدیر	اداریہ	
		کھوج پرکھ:	
09	ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد	پنجابی دے کجھ قلمی نصاب نامے	1
27	ڈاکٹر لیاقت سہیل میر	کشمیر وچ نویں پنجابی نظم دی روایت	2
45	ڈاکٹر شوکت حیات	حضرت سلطان باہو دی پنجابی تے فارسی شاعری وچ عشق دا تصور	3
53	عائشہ مرضی / ڈاکٹر مجاہدہ بٹ	غلام مصطفیٰ بسمل: حیاتی تے فن	4
67	محمد اشفاق صدیقی / ڈاکٹر عائشہ رحمن	شہباز دانش دا تہذیبی شعور	5
		پنجاب تے پنجابی بارے اردو مقالہ:	
79	ڈاکٹر ضیاء الرحمن بلوچ / ڈاکٹر زیب النساء	بلوچی اور پنجابی کے لسانی اشتراکات	6

انگریزی:

- 7- Foundation of Lahore Darbar or Sikh Empire and
British Approaches: A Detailed Analytical Study 1 to 18
- 1 Dr. Anees ur Rashid Hashmi
 - 2 Prof. Dr. Syed Ali Raza
 - 3 Noreen Iqbal Swati

اداریہ

کھوج دے ہتھلے شمارے وچ پنجابی دے مہان سوجھواناں، کھوج کاراں تے لیکھکاں دے پنجابی زبان ادب تے ثقافت بارے اردو پنجابی تے انگریزی وچ ست اہم مضمون شامل کیتے گئے نیں۔ مڈھلا مضمون ”پنجابی دے کچھ قلمی نصاب نامے“ ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد دی پنجابی دیاں لکھتاں بارے کھوج تے پرکھ اتے ادھارت ہے۔ جیہدے وچ کھوجکار دی سرناویں بارے بھرویں محنت، سوجھ سمجھ تے ڈوگھی نظر وکھالی دیندی اے۔ مضمون بڑا معلوماتی تے اپنی نوعیت دے حوالے نال اہم اے۔ دو جا مضمون ڈاکٹر لیاقت سہیل میر دا اے اوہناں کشمیر وچ نویں پنجابی نظم دی روایت بارے کھوج کیتی اے۔ تذکراتی کھوج دے حوالے نال ایس لیکھ دی اہمیت سگوس ہے۔ تیجا مضمون ڈاکٹر شوکت حیات دا اے اوہناں سلطان باہو دی پنجابی تے فارسی شاعری وچ عشق نوں سرناواں بنایا اے جیہدے رائیں سلطان باہو دی فارسی تے پنجابی شاعری دا تقابل کر دیاں عشق دیاں رمزاں تے پرتاں بارے جانکاری دتی ہے۔ غلام مصطفیٰ بسمل پنجابی دے مہان لیکھاں وچوں اک سن جیہناں شاعری تے نثر دوواں کھیتر وچ بھرواں کم کیتا اے۔ اوہناں دی حیاتی تے فن بارے عائشہ مرتضیٰ نے پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ دی اگوائی وچ ایہ مضمون لکھیا اے۔ پنجواں مضمون ”شہباز دانش دا تہذیبی شعور“ دے سرناویں بیٹھ اے۔ ایہ پی ایچ ڈی سکالر محمد اشفاق صدیقی تے ڈاکٹر عائشہ رحمن ہورواں دی سانجھی کاوش ہے۔ ایس شمارے وچ پنجابی دا دو جیاں زبانوں نال سانجھ

بارے اک اردو مضمون علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی دے دو استادان ڈاکٹر ضیاء الرحمن بلوچ تے ڈاکٹر زیب النساء دی محنت داسٹہ ہے۔ ایس مضمون داسرناواں ”پنجابی اور بلوچی کے لسانی اشتراکات“ اے۔ جیہدے وچ کھوج کاراں نے پنجابی تے بلوچی بولیاں وچ لسانی سانجھاں دی بھال کیتی اے۔ اخیر لامضمون انگریزی زبان وچ اے:

”Foundation of Lahore Darbar or Sikh Empire and
British Approaches: A Detailed Analytical Study”

جیہڑا ڈاکٹر انیس الرحمن نے پروفیسر ڈاکٹر سید علی رضاتے نورین سواتی نال رل کے لکھیا اے۔

ہتھلے شمارے دے سبھے لیکھ کھوج کاراں دی کھوج پرکھ داسٹہ نیں۔ لیہناں بارے پڑھن ہاراں دی تنقیدی رائے سرمتھے تے۔ ادارہ پنجابی سلیکھ تے رتھل سارا اپنے ادھ صدی دے پیٹھے دے معیارنوں قائم رکھن دی کوشش وچ ہے۔

.....مدیر

پنجابی دے گجھ قلمی نصاب نامے

Abstract:

Nisab Nama is a poetic dictionary in which the meanings of about two hundred words are explained. Its tradition started from Persian. In Persian, dictionaries of this type were written in prose at first, but later Abu Nasr Frahi's Nisab Al-Sibiaan introduced rhymed Nisab Namay instead of prose. A number of Nisab-Namay were written in Persian following Nisab Al-Sibiaan, whose aim was to provide Persian alternatives to Arabic words. From Persian, this movement came to Urdu and here Khaliq Bari is written which is attributed to Hazrat Amir Khusrau. Renowned researcher Hafiz Mehmood Shirani proved through research that it is not the authorship of Amir Khusrau, but still it is considered to be the authorship of Amir Khusrau. Versified lexicography of this type through Urdu began in Punjabi and other Indian languages. During the reign of Aurangzeb Alamgir, several Nisab Namay were written in Punjabi such as: Ayzad Bari, Wahid Bari, Khaliq Bari, Samad Bari, Allah Bari, and Farsi. Nama etc. These Nisab Namay have been regularly taught in madrasas. The aim of these Punjabi Nisab Namas was to familiarize the children with the Punjabi synonyms of Arabic and Persian. In the article under review, a detailed introduction is being presented to the ten handwritten Nisab Namas of Punjabi. These manuscripts are available in the author's library.

Keywords: Nisab Nama, Punjabi, Tradition, Persian, Nisab Al-Sibiaan, Attributed, Khusrau, Versified, Manuscripts.

بالاں نوں دوجی زبان سکھان پڑھان واسطے رچے گئے منظوم لغات نصاب یا نصاب نامے اکھواندے نیں۔ نصاب نامیاں دامڈھ ایران وچ پیا۔ ایہناں نصاب نامیاں دا منتو بالاں نوں فارسی راہیں عربی زبان دی مڈھلی تعلیم دینا سی۔ حافظ محمود شیرانی ہوراں دا خیال اے پئی ایرانیاں نے بالاں نوں عربی زبان دا جانو بنان لئی پہلاں فارسی وچ نثری رسالے جوڑے۔ اوہناں دا ایہ خیال نرا خیال نہیں سگوں اوہناں دی کھوج دا رٹہ اے۔ اوہناں فارسی نثر دے دو رسالیاں: ”رسالہ منطق“ تے ”کتاب اسمی“ دا بھراواں تعارف کرایا جو ”نصاب الصبیان“ توں پہلاں دی تصنیف ہن تے اوہناں دا مقصد بالاں نوں عربی زبان سکھانا سی۔ ابونصر فراہی دے رسالے ”نصاب الصبیان“ نوں منظوم لغات دا پہلا معلوم نمونہ متھیا گیا اے۔ ایہ رسالہ افغانستان دے شہر فراہ وچ 617ھ وچ جوڑیا گیا۔ ابونصر فراہی ہوراں اس نوں ”نصاب“ داناں کیوں دتا؟ اس بارے حافظ محمود شیرانی لکھدے نیں:

”نصاب کی وجہ تسمیہ میں کہا جا سکتا ہے کہ شرعی اعتبار سے دو سو درہم وہ رقم ہے جس پر زکوٰۃ لازم آتی ہے۔ اس رقم کا مالک صاحب نصاب کہلاتا ہے۔ چون کہ ”نصاب الصبیان“ کے اشعار کی تعداد دو سو ہے، اس لیے اس کا نام ”نصاب الصبیان“ رکھا گیا۔“ (1)

ابونصر فراہی دی ایس کتاب نے افغانستان توں نکل کے ایران ترکستان تے دوجے فارسی بولن والی علاقیاں وچ دھماں پائیاں تے اپنے ویلے دی مشہور منظوم لغت داماں حاصل کیتا۔ اس دی چوکی مانتا پاروں ای بعد وچ لکھیاں جان والیاں منظوم لغتاں نوں ”نصاب“ یا ”نصاب نامہ“ آکھیا گیتے فارسی وچ نصاب نامیاں دا اک ہڑھ آ گیا۔ فارسی دے سارے نصاب نامے کسے نہ کسے طرح ”نصاب الصبیان“ نال سانگ رکھدے نیں۔

ہندوستان وچ مسلماناں دے آن مگروں ”نصاب الصبیان“ دے اثر پیٹھ ای اردو تے دوجیاں ہندوستانی زبانان تے بولیاں وچ نصاب نامے دا رواج پیا۔ حضرت امیر خسرو نال منسوب ”خالق باری“ نوں ہندوستان دے نصاب نامیاں وچ اوہی تھاں حاصل اے جو ایران وچ ”نصاب الصبیان“ نوں حاصل رہی۔ حافظ محمود شیرانی جیبے مہان کھوج کار نے ”خالق باری“ نوں امیر خسرو دا جوڑیا نصاب من توں انکار کیتا تے پکی پیڈیاں دلیلاں تے شہادتیاں پیش کر کے اپنے اس خیال نوں منوان دا جتن کیتا۔ اوہناں دی کھوج موجب اس نصاب نامے دے جوڑن ہار حضرت امیر خسرو تھیں سگوں جہانگیر بادشاہ دے سہ دے اک شاعر ضیا الدین خسرو تھیں۔ اوہناں نوں مولوی عبدالحق توں حفظ اللسان المعروف بہ خالق باری دا اک اجیہا کھرڑا لکھیا جو 1187 ہجری دا لکھیا ہویا

سی تے اوہدے دیباچے وچ اس منظوم رسالے دے جوڑن ہاردا ناں تے اس رسالے دی تصنیف دا زمانہ [1131ھ] درج اے۔⁽²⁾ ایہ نسخہ ملن توں پہلاں دی شیرانی ہوراں رسالے دے قدیم نسخیاں نوں مگھ رکھیاں ہویاں ایہدا ثابت کیتا سی کہ خالق باری جیہا معمولی متن کسے طرح وی حضرت امیر خسرو دی تخلیق نہیں۔

حافظ محمود شیرانی ہوراں نوں اُردو تحقیق دا معلم اوّل من دے باوجود بعد دے کھوج کاراں تے تاریخ نویساں اوہناں دی اس کھوج نوں اک پاسے کر دتا تے خالق باری نوں امیر خسرو دی تخلیق منن والی روایت نوں اگے ٹوریا۔⁽³⁾ خالق باری دا مصنف امیر خسرو سی یا ضیا الدین خسرو، اک گل چھنے دن وانگوں روشن اے پی اُردو، پنجابی، پشتو تے دو جیاں ہندوستانی بولیاں تے زباناں وچ رچے جان والے نصاب نامیاں اُتے اوہدا چوکھا اثر اے۔

حافظ محمود شیرانی ہوراں حفظ اللسان المعروف بہ خالق باری دے اثر پیٹھ لکھے جان والے جیہناں پنجابی نصاب نامیاں دا کھڑا لایا اے، اوہناں دے ناں پیٹھاں دے تے جان دے نیں:⁽⁴⁾

- 1- واحد باری تالیف 1179 سمت یا 1183 سمت
- 2- رازق باری از اسماعیل، 1071 ہجری
- 3- ایزد باری از کھڑل پسر سائیں داس سنائی، 1105 ہجری
- 4- صنعت باری از گیش داس بڈہرہ قانون گوے، 1220 ہجری
- 5- واسع باری از یک دل، 1231 ہجری
- 6- اللہ باری
- 7- ناصر باری
- 8- اعظم باری
- 9- صادق باری

حافظ محمود شیرانی ہوراں دے وچار موجب ”واحد باری“ پنجاب وچ رچیا جان والا پہلا پنجابی نصاب نامہ اے۔ ایہدا جوڑن ورہا 1032ھ یا 1036ھ اے۔ اورنگ زیب عالم گیر دے راج سے پنجابی وچ کئی نصاب نامے رچے گئے تے اوہ درساں تے نصاباں وچ شامل ہوئے۔ سید وارث شاہ ہوراں اپنے جگت دھے عشقیہ قصے ”ہیر“ وچ کئی پنجابی نصاب نامیاں جیویں: واحد باری، رازق باری تے خالق باری دی دس پائی اے۔ ایہ کتاباں اُس ویلے پنجاب دے درساں وچ پڑھائیاں جان دیاں سن:

ع منقّات نصاب تے ابوالفضلاں شاہنامیوں واحد باریاں نی

ع گلستاں بوستاں نال بہار دانش طوطی نامہ تے رازق باریاں نی
ع اک نظم دے درس ہر کرن پڑھدے نام حق تے خالق باریاں نی
پنجابی نصاب نامیاں وچوں ”واحد باری“، ”اللہ باری“ تے عبدالرحمن قصوری دا ”فارسی
نامہ“ کئی واری چھاپے چڑھ چکے ہن۔ اس توں اڈکئی پنجابی نصاب نامیاں دے خطی نسخے پاکستان
تے دُنیا دیاں دو جیاں لائبریریاں وچ موجود ہن، مندے بھاگاں اسیں ایہناں منظوم پنجابی لغاتاں
نوں بھالن، واچن تے سو دھن دا کم اچے تیک نہیں چھوہیا۔ ایہ نصاب نامے بالاں نوں فارسی تے
عربی زبان سکھان واسطے رچے گئے سن، کاتباں تے جوڑن ہاراں ایہناں نصاب نامیاں وچ اپنے
علاقے دی لفظالی نوں وی شامل کرن دا اپرا لاکیتا سی۔ اس ورثے نوں سنبھالن تے پنجابی لغت
جوڑن لئی ایہدے توں لاجھ چکنا ضروری ہے۔

میرے کتب خانے وچ کجھ پنجابی نصاب نامے جیویں: ایزد باری، واحد باری، خالق
باری، نصاب ضروری تے فارسی نامہ دے کھرڑے موجود ہن، زیادہ تر نسخے تیرھویں صدی ہجری
دے لکھے ہوئے ہن تے کئی نسخے ضلع انک دے کاتباں دی محنت واسطے ہن۔ میں پٹھان ایہناں دس
خطی نسخیاں دا تفصیلی تعارف پیش کردا ہاں۔

1- ایزد باری

کاتب:	محمد حنیف
تاریخ کتابت:	1260ھ
مقام کتابت:	موضع غرشین [تحصیل حسن ابدال ضلع انک]
ضخامت:	15 صفحات
کل شعر:	187
تقطیع:	لمبائی: 20 س م چوڑائی: 12 س م
حوض:	لمبائی: 5ء 15 س م چوڑائی: 8 س م
سٹراں:	فی صفحہ اوسطاً 13
خط:	نستعلیق مائل بہ شکستہ
کاغذ:	بادامی رنگا۔
مڈھ:	ایزد باری، سرجن ہار بزرگ وڈا، کہو کرتار

خدمت سیوا، کڑکڑ کیہڑی [کذا]

سخن بات، چت دھر میری

مومے وال، جعد ہے چوٹی

درمہکمہ [کذا] منڈا، نان ہے روٹی

زالال شربت، ترش ہے کھٹا

چھیکڑ:

کلوخ ڈھیم، خارا ہے وٹا

اسد عربی، شیر ہے فارسی

مرات عربی آئینہ فارسی

غلہ کول دانے، فیل گوش چھج

میزان ترکڑی، شرم حیا ہے لُج

ترقیمہ:

”تمت تمام شد کتاب ایزد باری در موضع غرشین در وقت زوال بروز سہ شنبہ از دست فقیر حقیر پرتقصیر نجیف محمد حنیف تحریر یافت از ہجری نبوی صلی اللہ علیہ وسلم یک ہزار و دو صد و شصت بود 1260۔“

کیفیت:

نسخہ سرتوں پیرتیک پورا اے۔ نستعلیق خط وچ لکھیا ایہ نسخہ صاف ستھرا تے پڑھن جوگ اے۔ کاتب نوں کتابت دا ول آؤندا اے۔ اوہنے ہر برگ (ورق) دے ب صفحے اُتے رکاب دا پر بندھ کیتا اے، نسخہ ترک توں وانجھا اے۔ حوض دے چوگردے ترہہرا حاشیہ کھچیا گیا اے۔ حاشیہ دیاں اندر والیاں دو لیناں سرخ تے باہر لی لیں کالی روشنائی نال بنائی گئی اے۔ نسخے دے ترقیمے وچ وقت، دیہاڑے تے ہجری سال درج نہیں پر مہینا نہیں لکھیا۔ اسے جلد وچ شامل اک دو بے نسخے ”آمد نامہ“ دے ترقیمے وچ کاتب نے ربیع الاول مہینے دی دس پائی اے۔ میرا خیال اے جے واحد باری وی اسے مہینے وچ کتابت ہوئی ہووے گی۔

تبصرہ:

”ایزد باری“ پنجابی دے نصاب نامیاں وچ چوکھی اچھ رکھدا اے۔ ایہ نصاب نامہ کھرمل پسر سائیں داس سنائی نے 1105 ہجری وچ جوڑیا، ایہ واحد باری تے دو جیاں مشہور باریاں داسمکالی نصاب نامہ اے۔ پنجابی نصاب نامیاں اُتے کم کرن والیاں لئی ایہ کھرٹا بہوں ٹلا اے۔ ایزد باری دا کاتب انک دامنیا پرمنیا کاتب تے عالم اے۔ اوہناں دے ہتھ لکھتی کئی کھرٹے لکھدے ہن۔ ایزد

باری دی لفظالی اُتے اٹک دے علاقے تے چھجھ دی بولی دا اثر ڈوہنگھا جا پدا اے۔

2۔ واحد باری

کاتب:	محمد حنیف
تاریخ کتابت:	1260ھ بہ روز چہار شنبہ بہ وقت چاشت
مقام کتابت:	موضع غرشین [تحصیل حسن ابدال ضلع اٹک]
ضخامت:	10 صفحات
کل اشعار:	2+102
تقطیع:	لمبائی: 20 س م چوڑائی: 12 س م
حوض:	لمبائی: 5ء 15 س م چوڑائی: 8 س م
سطراں:	فی صفحہ اوسطاً 13
خط:	نسبتعلیق مائل بہ شکستہ
کاغذ:	بادامی رنگ۔
مڈھ:	واحد باری ایکو سائیں ایکونام سنہس نائیں مادر ما برادر بھائی اودر چا چاینگہ بھر جائی پدر باپ، جد ہے داد [ا] خواہر بھین، کھلا استادہ موتی مروارید جو کیے
چھیکرو:	کھریا کاپور [کانفور] جو کیے شیشم ٹاہلی، بیرگنار زعفران کیسر، بار ہے بھار فلفل گرد [کندا]، مرچاں بخوان زرد چوب ہر دل پچھان

ترقیمہ:

”تمت تمام نسخہ واحد بار [ی] بروز چہار شنبہ وقت چاشت از دست محمد حنیف 1260ھ۔“

کیفیت:

نسخہ صاف ستھرا، پورے پڑھنے جوگ اے۔ ایزد باری وانگوں اس نسخے وچ وی کاتب نے جفت صفحے اُتے رکاب دا پر بندھ کیتا اے۔ حوض دے چو طرف تر بہرا حاشیہ وی ایزد باری ورگا اے۔ کدھرے کدھرے لفظاں دے باریک قلم نال معنی وی لکھے ہوئے نیں۔ پٹھلے دو شعر فارسی دے نیں جو سرخ روشنائی نال لکھے ہوئے ہن۔

بجوا ہم پارسیہ کو در سرید

دل در پانیہ بحر د کیر اید [برگ 2: ب]

ہندوی فارسیہ چو در سا ختم

آنچه در دل بود آن بیسا ختم [برگ 5: الف]

تبصرہ:

”واحد باری“ دی سودھ کاری وچ ایہ نسخہ وی لاسے وند ہو سکدا اے۔ ایہدا متن وی دو جے نسخیاں دے متن توں وکھراتے تھوڑا تھوڑا فرق دار ہے۔

3۔ خالق باری

کاتب:	[محمد حنیف]
تاریخ کتابت:	[1260ھ]
مقام کتابت:	[موضع غرشین، تحصیل حسن ابدال ضلع اٹک]
ضخامت:	13 صفحات
کل اشعار:	155
تقطیع:	لمبائی: 20 س م چوڑائی: 12 س م
حوض:	لمبائی: 5ء 15 س م چوڑائی: 8 س م
سطراں:	فی صفحہ اوسطاً 13
خط:	نستعلیق مائل بہ شکستہ
کاغذ:	بادامی رنگا۔
مڈھ:	اللہ واحد، خالق باری خاص میں اس تھیں منگاں یاری احمد پاک رسول پیغمبر

ساری خلقاں دا اوہ سرور
 کہاں صلوٰۃ درود ہمیشاں
 آل تے اصحاباں اُس دیاں
 میان تلوارنی کہاتی بند پر تلہ
 خانسک ودان، تپک ہتھوڑہ
 پیکان سر تیرثنا [سناں] سر نیزہ
 قضا قند چلقت زرہ زرہا
 تسخیر رعیت کرنا، دست گیر بدھا
 باغی یاغی، فراری نٹھا

ترقیمہ:

”تمت تمام شد خالق باری 12۔“

کیفیت:

کچھ شعراں دے پہلے مصرعے لکھے ہن پر دو جے مصرعے دی تھاں خالی چھڈ دتی گئی
 اے۔ خالق باری دا کاتب وی محمد حنیف اے، کیوں جے اُس دے قلم نال اسے جلد وچ ہور نصاب
 نامے تے دو جے رسالے موجود ہن۔ رکاب دا پر بندھ کیتا گیا اے۔ واحد باری تے ایزد باری
 وانگوں ایہدے حوض دے باہروی تزیہرا حاشیہ لگا ہویا اے۔ اندر لے دو حاشیے سرخ تے باہر لاسیہ
 اے۔ نسخہ خوانا تے مکمل اے۔

تبصرہ:

”خالق باری“ دی طرز وچ لکھے کئی پنجابی نصاب نامے وی خالق باری دے ناں نال ہی
 مشہور وی ہن تے اوہناں نوں پنجاب دے درساں وچ پڑھایا جاندا رہیا اے۔

4۔ واحد باری

مصنف:

لکھن ورہا:

نامعلوم

1699 سمت

[سولاں سے نزوے سمت واحد باری کردم تمہت]

کاتب:

احمد شیخ

تاریخ کتابت:	5/ ذوالحجہ 1342ھ / 1980ء سمت، بروز چہار شنبہ۔
مقام کتابت:	[اُنی سے تے اسی سمت خا کی کیے ہیں ایہ تمّت]
ضخامت:	[جھنڈیال تحصیل فتح جنگ ضلع انک]
کل شعر:	12 صفحات
تقطیع:	118
حوض:	لمبائی: 20 س م چوڑائی: 5ء 12 س م
سطراں:	لمبائی: 18 س م چوڑائی: 9 س م
خط:	فی صفحہ اوسطاً 11
کاغذ:	نسبتعلیق مائل بہ شکستہ
مڈھ:	ہلکا بادامی رنگ، دبیز۔
چھبیکڑ:	واحد باری ایکو سائیں ایکونام سہنسین نائیں مادر ما برادر بھائی پدر باپ، ژنگہ بھر جائی اودرم چاچا، جد ہے دادا خواہر بھین، کھلا استادہ زیور گہنا مر جان گلی
	بہا کر مول، وزن ہے تلی واحد باری جگ وچ رہے میرا کہیا خلقاں وچ وہے سولاں سے نژوے سمت واحد باری کر دم تمّت

ترقیمہ:

”بقلم احمد شیخ 5/ ذوالحجہ 1342ھ بروز چار شنبہ وقت استوا۔

اُنی سے تے اسی سمت

خا کی کیے ہیں ایہ تمّت“

کیفیت:

نسخہ سرتوں پیرتیک پورا اے پر دو چار تھانوں نوں پاٹا ہویا اے جیہدے نال دو مصرعے وہ کٹ گئے ہن۔ نستعلیق مائل بہ شکستہ خط وچ لکھیا ایہ نسخہ صاف ستھرا تے پڑھن جوگ اے۔ کاتب نوں کتابت دے فن دا جانو نہیں پر بد خط نہیں۔ کاتب نے ترک تے رکاب دا کوئی پر بندھ نہیں کیتا۔ ہر صفحہ دو کالماں وچ ونڈیا ہویا اے تے حوض دے چوگردے دہرا حاشیہ موجود اے۔ ہر شعر دے دوویں مصرعے آمنے سامنے لکھے ہوئے ہن۔ عنوانات فارسی وچ ہن تے ایہناں نوں لال روشنائی نال لکھیا گیا اے۔ کاتب احمد شیخ نے ایہ نسخہ عزیز ی محمد اکرم لئی لکھیا سی۔ نسخے دے ظہرے اُتے محمد اکرم نے سال کتابت توں یاراں ورھے بعد نسخے دی ملکیت دی انج دس پائی اے:

”سال موجودہ 1352ھ بمطابق 1932ء درجہ پنڈیال شریف 12

ضلع کیمل پور تحصیل فتح جنگ بقلم خود محمد اکرم نوشت۔“

تبصرہ:

واحد باری دے اس نسخے دا متن واحد باری دے دو جیاں نسخیاں توں کدھرے کدھرے وکھرا اے۔ واحد باری دی سودھ کاری لئی اس نسخے نوں مکھ رکھنا ضروری ہے۔

5۔ واحد باری

مصنف:	نامعلوم
لکھن ورھا:	1693 سمیت
کاتب:	محمد ارشد
تاریخ کتابت:	روز چہار شنبہ، وقت چاشت، چہار دم ماہ صفر 1249ھ
مقام کتابت:	نامعلوم
ضخامت:	10 صفحات
کل شعر:	137
تقطیع:	لمبائی: 20 س م چوڑائی: 12ء 5 س م
حوض:	لمبائی: 18 س م چوڑائی: 9 س م
سٹراں:	نی صفحہ اوسطاً 15
خط:	نستعلیق مائل بہ شکستہ

کاغذ: بادامی، دھرتی رنگا۔
 مڈھ: بسم اللہ الرحمن الرحیم
 واحد باری ایکو سائیں
 ایکو نام سہنسی نائیں
 مادر ماو برادر بھائی
 پدر باپ، ینکھ بھر جائی
 اودرم چاچا، جد ہے دادا
 خواہر بھین، کھلا ایستادہ
 چھیکو: خواندن پڑھنا آموختن سکھن
 نوشتہ لکھیا، نوشتن لکھن
 واحد باری جگ جگ رہے
 جو اس پڑھے سو فاتحہ کہے
 سولاں سے ترانوے سمت ربکرم رای
 جوڑ کر تیار کیتی میں کرم الہ

ترقیمہ:

”تمت تمام یافت بعون الملک الوہاب روز چہار شنبہ، وقت چاشت، چہار دم ماہ
 صفر 1249ھ خام نویس فقیر حقیر محمد ارشد برائے محمد امین اللہ تعالیٰ اور انصیب
 گرداند۔“

کیفیت:

نسخہ سرتوں پیرتیک پورا اے۔ خط صاف تے خوانا اے۔ کاتب نے رکاب دا پر بندھ کیتا
 اے۔ حوض دو کالماں وچ ونڈیا ہو یا اے تے شعر آمنے سامنے لکھے ہوئے ہن۔ حوض دے
 چوگردے لال رنگ دا دہرا حاشیہ موجود اے۔ کاتب نے بعض لفظاں دے متبادل حاشیے اُتے درج
 کیتے ہن۔

تبصرہ:

واحد باری دے نسخے عام لہجہ جانندے ہن۔ ایہ نصاب نامہ کئی واری چھاپے وی چڑھیا پر
 ہر نسخے وچ کجھ نہ کجھ فرق ہوندا اے، اس لئی ہر نسخے اپنی تھاں تے ایچ رکھدا اے۔ واحد باری دی
 سودھ کاری وچ ایہ نسخہ وی مگھ رکھنا ضروری اے۔

6۔ نصابِ ضروری

[اصل کھرڑا مولانا محمد علی مکھڑی دے کتب خانے دی ملکیت ہے،
میرے کتب خانے وچ اس نسخے دی عکسی نقل موجود ہے۔]

مصنّف: خدا بخش

[گفت خدا بخش از پی طفلان۔۔۔ مختصری بعبارت آسان ص 2]

موضوع: منظوم لغت فارسی توں پنجابی

کاتب: حاجی مراد علی ولد فضیلت پناہ قاضی مقصود علی

تاریخ کتابت: نامعلوم [غالباً بیسویں صدی کے اوائل کا مکتوبہ ہے]

مقام کتابت: شہر پہاڑ پور تحصیل ڈیرہ اسماعیل خان

ضخامت: 30 صفحات

ونڈ ویتز (تقطیع): لمبائی: 24 س م چوڑائی: 16 س م

حوض: لمبائی: 19 س م، چوڑائی: 11 س م

سطراں: اوسطاً 15 سطراں۔

خط: خطِ شکستہ مائل بہ نستعلیق، من کچھواں، خوانا، اعراب شدہ۔

مُدھ: حمد و ثنا خدا را وافر

خالق رازق واہب غافر

زآن پس نعت رسول مکرم

صلی اللہ علیہ وسلم

چھیکو: گرسخن موزون [کذا] می گفتم

کی لغت افزون می گفتم

یارب عنفویکن گنہیم را

پاک بشو حرف سہیم را

بخش باں الطاف کہ داری

جرم مصنّف و کاتب وقاری

ترقیمہ:

”تمت بعون اللہ تعالیٰ جل جلالہ وعم نوالہ الخاتمہ۔ کاتب عبدالضعیف راجی

شفاعت النبی حاجی مراد علی ولد فضیلت پناہ قاضی مقصود علی منوطن شہر پہاڑ پور
تحصیل ڈیرہ اسماعیل خان غفر اللہ ہما۔“

کیفیت:

نسخہ سر تو پیر توڑی مکمل ہے۔ عنوانات سرخ روشنائی نال لکھے گئے ہن۔ حوض دے
چو فیرے سرخ خاشیہ لگا ہے۔ ہر صفحہ دو قالباں وچ ونڈیا ہویا ہے۔ شعر دے مصرعے آمنے سامنے لکھے
گئے ہن۔ خط پُرانا عدالتی یاں دفتری ہے، شکستہ جیہا۔ پر سوہنا ہے۔ شروع وچ نقش ونگار تے محراب
بنائی گئی ہے۔ اس واسطے پیلا رنگ استعمال کیتا گیا ہے۔

تبصرہ:

حضرت امیر خسرو نال منسوب منظوم لغت ”خالق باری“ دے تتبع وچ بے شمار منظوم لغات
یا نصاب لکھے گئے ہن، اُردو، پنجابی تے ہور مقامی زبانوں وچ ایس طرحاں دے منظوم نصاباں دا بڑا
چلن رہیا ہے۔ نصاب ضروری وی منظوم پنجابی فارسی لغت ہے۔ نصاب ضروری دی زبان اُتے ڈیرہ
اسماعیل خان دے سرائیکی لہجے دارنگ اکھڑواں ہے۔ میرا خیال ہے پئی نصاب ضروری دا ایہ وحید
نسخہ ہے، اس لحاظ نال ایہ اہمیت جوگ نسخہ ہے۔

7۔ فارسی نامہ

مصنف:

عبدالرحمن ابن محمد قاسم

[اس کچھے کہندا عبدالرحمن۔۔۔ ابن محمد قاسم جان ص 2]

مقام تصنیف:

قصور

[ساکن ہے اوہ وچ قصور۔۔۔ رب رکھے دائم وچ سرور ص 2]

کاتب:

امین

تاریخ کتابت:

1268ھ، 3/ماہ پھاگن ہندوی 1909 سمت

مقام کتابت

عثمان کھڑو (نزد ٹیکسلا)

ضخامت:

20 صفحات

ونڈ ویتز (تقطیع):

لمبائی: 24 س م

چوڑائی: 15 س م

حوض:

لمبائی: 19 س م،

چوڑائی: 10 س م

سٹراں:

اوسطاً 15 سٹراں۔

خط:

خط شکستہ مائل بہ نستعلیق، خوانا۔

کاغذ: دھرتی رنگا، دیسی، موٹا۔

مڈھ: اللہ واحد ایک خدا

جس پیدا کیتا ارض سما

دوست خدا دا نبی رسول

مننے والا ہو یا مقبول

چھیکو: کنار جنگلی کوکن بیر

حب گولی جان دیر [کذا]

ایہ بی ہو یا وڈا کم

فارسی نامہ ہو یا تم

ترقیمہ:

”تمت تمام شد فارسی نامہ از ید فقیر حقیر امین غفر اللہ له والوالدیہ۔۔۔ بوقت

پیشین 1268 سنہ ہجری 3 ماہ پھاگن سمت ہندوی 1909 تحریر یافت:

ہر کہ خواند دُعا طبع دارم

زانکہ من بندہ گنہگارم

در عثمان کھٹو۔“

کیفیت:

نسخہ سرتو پیر توڑی مکمل ہے۔ حوض دے آسے پاسے حاشیے دا پر بندھ نہیں کیتا گیا۔ ہر شعر دے دوویں مصرعے آئے سامنے اکوسطر وچ لکھے گئے ہن۔ کاتب پیشہ ورنہیں پر اوہنوں کتابت دا ول آوندا اے۔ اوہنے رکاب دا اہتمام کیتا اے۔ کجھ تھانواں تے غلط املا دے لفظاں نوں حاشیے وچ درست کر کے لکھیا گیا اے۔ ہر باب دا عنوان وی کالی روشنائی نال ای لکھیا گیا اے پر اوہدا قط تھوڑا موٹا اے۔ باب یا ہراں دا عنوان نہیں ملدا۔

تبصرہ:

نسخہ اپنے مندرجات دے وکھریویں پاروں فارسی نامہ دی سودھ کاری وچ مدد دے سکدا اے، ایس لئی ایہ نسخہ اچھ رکھدا اے۔

9۔ محمد نامہ

مصنف:	نام معلوم
لکھن ورہا:	1693 سمت
[سولاسی ترانوے سمت ربکرم راجی جو رکتیا رکتی بین کرم آلہ]	
کاتب:	[محمد ارشد]
تاریخ کتابت:	روز یک شنبہ، دہم ماہ ربیع الاول 1249ھ
مقام کتابت:	نام معلوم
ضخامت:	18 صفحات
کل شعر:	246
تقطیع:	لمبائی: 5ء20 س م چوڑائی: 13 س م
حوض:	لمبائی: 16 س م چوڑائی: 5ء8 س م
سطراں:	فی صفحہ اوسطاً 14 سطراں۔
خط:	نسبتی مائل بہ شکستہ
کاغذ:	بادامی، دھرتی رنگ۔
مڈھ:	بسم اللہ الرحمن الرحیم
	اللہ واحد، یک خدا
	رہونہ اوس تھیں دکھ جدا
	محمد مرسل نبی رسول
	خلیفے اوہدے چار ولی
	ابوبکر و عمر و عثمان و علی
چھکیر:	خرول ارہر، جوانن اجمود
	مرو رملوک، جوار ہے خود
	ججود انکار، دیت تود
	سود سوائے، غائب مفقود
	کرد۔۔۔، چکچک مدھانی
	سیفچہ ہے پھانوں [کذا]، افسانہ کہانی

ترقیمہ:

”صلی اللہ علی رسول خیر خلقہ محمد وآلہ واصحابہ اجمعین برحمتک یا ارحم الراحمین تمت
تمام شد کتاب محمد نامہ وقت چاشت روز یکشنبہ دہم ماہ ربیع الاول 1249 برائے
محمد امین۔“

کیفیت:

نسخہ سرتوں پیرتیک پورا اے۔ خط صاف تے خوانا اے۔ کاتب نے رکاب دا پر بندھ کیتا
اے۔ حوض دو کالماں وچ ونڈیا ہویا اے تے شعر آمنے سامنے لکھے ہوئے ہن۔ حوض دے
چوگردے لال رنگ دا دہرا حاشیہ موجود اے۔ کاتب نے بعض لفظاں دے متبادل حاشیے اُتے درج
کیتے ہن۔ ایہ نسخہ اک جلد وچ شامل اے۔ جلد وچ شامل فارسی دے بنیادی رسالے: جیویں
کریمیا، نام حق تے پند نامہ دے نال نال کئی منظوم نصاب نامے شامل ہن۔ ایہ سارے رسالیاں دا
کاتب محمد ارشد اے تے اوہنے ایہ سبھ رسالے اپنے پتر محمد امین لئی کتابت کیتے ہن۔ ایہناں سارے
رسالیاں دا سال کتابت 1249 ہجری ہے۔ زیادہ تر رسالیاں دے چھیکٹر وچ ترقیمے موجود ہن۔
تبصرہ:

پنجابی نصاب نامے ”محمد نامہ“ دے نئے گھٹ گھٹ لکھدے نیں، اس لئی پنجابی منظوم لغت
نامیاں اُتے کم کرن والے کھوج کاراں لئی ایہ نسخہ لاہے وندا اے۔

10۔ مفید الصبیان

مصنف: سلیمان ابن بھویہ [کذا]

[بندہ ضعیف راجی رحمت اللہ تعالیٰ سلیمان ابن بھویہ چند الفاظ از عربی و فارسی و ہندی از
برائے یاد گرفتن کودکاں ایات جمع کردہ شد، و این مجموعہ را مفید الصبیان نام نہادہ شد۔]

لکھن ورہا: نامعلوم

کاتب: محمد ارشد

تاریخ کتابت: روز یک شنبہ، اول ماہ ربیع الآخر وقت چاشت 1249ھ

مقام کتابت: نامعلوم

ضخامت: 13 صفحات

کل شعر: 167

تقطیع: لمبائی: 5، 20 سم چوڑائی: 13 سم

حوض: لمبائی: 16 س م
 سطران: فی صفحہ اوسطاً 14 سطران۔
 خط: نستعلیق مائل بہ شکستہ
 کاغذ: بادامی، دھرتی رنگ۔
 مڈھ: بسم اللہ الرحمن الرحیم
 خدا یا گن دلم با ذکر خود شاد
 کہ چوں با جاں تنم کردی تو آباد
 محمد آنکہ کردہ سیر افلاک
 عنایت شد مرا در اچتر لولاک [کذا]
 مصنف ہائے پیشین شعر گفتند
 چه در ہائے برشتہ نظم سفتند
 دوک تر کلا، دوک دان بچھی
 رچک چزی [کذا]، نون ہے مچھی
 باغندہ گوہڑا، مخلوج روئی
 پنہ کپاہ، سوزن سوئی
 کز کان ائی، مین سلائی
 کز کزان ابترن [کذا]، حجام ہے نائی

چھیکڑ:

ترقیمہ:

”صلی اللہ علی رسول خیر خلقہ محمد وآلہ واصحابہ اجمعین برحمتک یا ارحم الراحمین تمت
 تمام یافت بعون الملک الوہاب روز یکشنبہ اول ماہ ربیع الآخر وقت چاشت،
 1249 ہجریہ نور چشم محمد امین، خام نویس فقیر حقیر پرتقصیر محمد ارشد۔“

کیفیت:

نسخہ سرتوں پیرتیک پورا اے۔ خط صاف تے خوانا اے۔ کاتب نے رکاب دا پر بندھ کیتا
 اے۔ حوض دوکالماں وچ ونڈیا ہو یا اے تے شعر آمنے سامنے لکھے ہوئے ہن۔ حوض دے
 چوگردے لال رنگ دا دُہرا حاشیہ موجود اے۔ کاتب نے ہندی لفظان تھلے ”ہ“ تے فارسی لفظان
 تھلے ”ف“ دے نشان اُلکے ہن۔ پہلے ست صفحیاں اُتے ایہ نشان کالی روشنائی نال ہن تے باقی پنیاں
 اُتے ایہناں نشاناں واسطے سرخ روشنائی ورتی گئی اے، جیہدے نال نسخے دے سوپن وچ وادھا

ہو یا اے۔ اخیر دے پینیاں اُتے اک سطر وچ دو شعر لکھے ہن جو پڑھن وچ اوکھے ہن نالے نسخے
دے حسن نوں خراب کرن دا موجب وی ہن۔

تبصرہ:

مفید الصبیان دے جوڑن ہار دے بقول عربی، فارسی تے ہندوی لفظالی نوں شعر وچ جمع
کرن دا جتن کیتا گیا اے۔ وضاحت دی زبان فارسی اے تے ہندوی دا اطلاق اُردو تے پنجابی
دوواں زباناں تے ہوندا اے۔

References:

- * Associate Professor, Department of Urdu, AIOU. Islamabad
- 1- Maqalat-e-Hafiz Mahmood Sharani (Vo1.8) Majlis Tarqi Adab
(Lahore: decemeber, 1985)116.
- 2- “Arze Zaroori” Mashmula Hifz Allisan Maroor-ba-Khaliq Bari (Dehli:
Anjman Tarqi Urdu, 1944)1.
- (3) خالق باری نوں امیر خسرو دی تصنیف خیال کرن والے اُردو کھوج کاراں تے تاریخ نویساں وچ: ڈاکٹر
جمیل جالبی، ڈاکٹر انور سدید، ڈاکٹر گوپی چند نارنگ، ممتاز حسین، ڈاکٹر گیان چند تے کئی ہور شامل ہن۔
ڈاکٹر گیان چند نے اپنی کتاب ”تاریخ اُردو ادب“ دی پہلی جلد وچ لکھیا اے:
”یہ ماننا پڑے گا کہ خسرو نے خالق باری ضرور لکھی لیکن موجودہ نسخے کی ناقص فنی ہیئت، لسانی اغلاط اور
ادبی کم مائیگی کے پیش نظر موجودہ ہیئت کو خسرو سے منسوب نہیں کیا جاسکتا۔ اس کا بنیادی ڈھانچا خسرو
نے نظم کیا جس میں کثرت سے الحاق، ترمیم و تحریف ہوئی۔“
- 4- “Dibacha Awal” Mashmula Hifz Allisan Maroor-ba-Khaliq Bari, P-47.

کشمیر وچ نویں پنجابی نظم دی روایت

Abstract:

Among the founders of new Punjabi poetry, Sharif Kunjahi has the status of "Imam". He remains the first poet to introduce modern poetry into the Punjabi. This movement was later carried forward by Amrita Pritam. This trend was also adhered to by the Punjabi poets of Kashmir who added a lot to the tradition. Their poetry not only seems to be moving along with the main and larger wave of Punjabi, but also glimpses the very cultural aspects of Kashmir. In this article, an attempt has been made to present the thoughts of all the poets of modern poetry who seem to play an important role in enriching this tradition. An effort has been made not to ignore the poets with individuality on the intellectual and thematic level. That is why the poets who migrated from Kashmir and settled in Pakistan, India, England and Canada have also been included in it so that the trend and tradition of the New Poem in Kashmir be elaborated accordingly.

Keywords: *Punjabi Poetry, Sharif Kunjahi, Imam, Movement, Tradition, Wave of Punjabi, Cultural.*

نظم دے لغوی معنی ”موتیاں دی لڑی“ نیں۔ موتیاں نوں لڑی وچ پرونا اے:
 ”ادبی اصطلاح وچ نظم توں مراد شعراں دا اوہ مجموعہ اے جیہدے وچ کوئی
 اک مرکزی خیال ہوندا اے۔ بہت زیادہ شعر ہوون دی صورت وچ خیال دی

درجہ بدرجہ بڑھوتری ظاہر کرن خاطر شعراں نوں مختلف حصتیاں وچ ونڈ لیا جاندا
اے۔ تاں بے نظم دے معنی تے مفہوم واضح ہو سکے۔“ (1)

نظم وچ اکو خیال یا تصور نوں موضوع بنایا جاندا اے تے ایہدے وچ شعراں دی گنتی دی
کوئی حد مقرر نہیں ہوندی صرف خیال دے تسلسل نوں مکھ رکھیا جاندا اے۔ نظم لئی کسے وی موضوع
نوں چنیا جاسکدا اے۔ ایسے طرح ایہدے لئی کسے خاص ہیئت نوں اختیار کرنا وی ضرور نہیں ہوندا۔
نظم، غزل دی ہیئت وچ وی لکھی جاسکدی اے تے مثنوی، سابعیٹ، معری، آزاد یا نثری ہیئت وچ
وی نظم تخلیق ہو سکدی اے پنجابی شاعری نے نویں نظم دا تصور انگریزی تے اردو توں لیا اے تے
آزاد نظم تے معری نظم دارواج ایہناں دونوں زباناں وچ انگریزی نظم دی راہیں آیا اے۔

1857ء توں بعد جدوں دلی دا علمی شیرازہ کھل گیا تے دلی کالج وی بند ہو گیا۔ دلی کالج
دے پرنسپل ٹیلر نوں قتل کر دتا گیا تے امام بخش صہبائی نوں انگریزاں نے پھانسی چڑھا دتا۔ اردو کالج
نوں اگ لادتی گئی تے کتب خانہ لٹ لیا گیا۔ مولوی محمد باقر نوں وی سزائے موت سنائی گئی۔ ایہہ
اوہ دور سی جدوں دلی کالج اپنے عروج تے سی پر سیاسی بحران کارن ایہہ کالج تباہ برباد ہو کر رہ گیا
1864ء وچ اردو کالج دوبارہ شروع ہو یا پر اپنی ساکھ نہ بنا سکیا ایس لئی 1877ء وچ کالج بند کر دتا
گیا تے اردو دے ادیبیاں تے عالماں لاہور دا رخ کیتا۔ علم دا دیو ابال کے لوکائی نوں رستہ دکھاؤن
والے ایہناں عالماں تے ادیبیاں وچ مولوی کریم الدین احمد، پنڈت من پھول، مولوی سید احم
دہلوی، الطاف حسین حالی، پیارے لعل آشوب، دُرگا پرشاد نادر تے محمد حسین آزاد ورگے سرکڈھویں
لوک شامل سن بقول ڈاکٹر انور سدید:

”اردو کی مشعل نے قرن اول میں شمال سے جنوب کی طرف سفر کیا تھا۔ دلی
کے عہد میں واپسی کا سفر شروع ہوا تو یہ دلی آ کر رُک گئی اور پھر آخری بار لکھنؤ
میں چمکی۔ 1857ء کے بعد یہ مشعل شمال میں اپنے سابقہ وطن کی طرف سفر
کرنے لگی اور تھوڑے ہی عرصے میں لاہور کو اردو کے ایک نئے اہم مرکز کی
حیثیت حاصل ہو گئی اور دلی کے ٹوٹے ہوئے ستارے آہستہ آہستہ اس شہر میں
جمع ہونے لگے۔“ (2)

لاہور وچ 1856ء وچ بنن والی ”انجمن اشاعت مطالب مفیدہ پنجاب، جیہڑی بعد وچ
”انجمن پنجاب“ دے ناں نال مشہور ہوئی تے نویں نظم دے فروغ دے کم وچ مدھلی رات کیتی تے
نویں نظم دے مشاعر یاں دا سلسلہ شروع کیتا تے غزل دی بجائے نظم دا موضوع دتا جاندا سی۔ ایس
سلسلے وچ مولانا الطاف حسین حالی تے مولانا محمد حسین آزاد نے اپنی شاعری راہیں نویاں شاعراں

دی تربیت داکم کیتا تے ایس تحریک دے اثرات برصغیر وچ دور دور کھل گئے۔ برصغیر وچ نویں نظم دا مڈھ ایہناں مشاعریاں نال ای بھچیا تے نظم تیزی نال اگے ودھن لگ پئی۔ ایس کم نوں اوہدوں ہور وی آسرا ملیا جدوں 1930ء توں بعد انگریزی ادب نال جڑے ہوئے پڑھے لکھے لوک نویں نظم ول آئے نویں نظم دے فروغ لئی ترقی پسند تحریک تے حلقہ ارباب ذوق دونوں نے بھرپور کردار ادا کیتا اے تے ایہناں دونوں تحریکاں راہیں میراجی، ن مر راشد، فیض، ساحر، تصدق حسین خالو، اختر الایمان، قیوم نظر، مجید امجد تے علی سردار جعفری ورگے سرکلہویں شاعر سامنے آئے جنہاں نے ایس صنف نوں دو جیاں صنفاں دے برابر کھڑا کر دیتا۔

نویں نظم دے فروغ وچ اک پاسے جے ترقی پسند شاعراں دا عمل دخل وکھالی دیندا اے تے دوجے پاسے میراجی تے مولانا صلاح الدین احمد وی اک تحریک دی شکل وچ نظر آؤندے نیں۔ نویں نظم دے فروغ وچ ماہنامہ ”ادبی دنیا“ دا کردار بڑا صلاحین جوگ اے۔ ”ادبی دنیا“ وچ میراجی ہر مہینے سارے ادبی رسالیاں وچ چھپن والیاں نظماں چوں اک نظم منتخب کردے تے اوہدے اُتے تنقیدی نوٹ لکھدے ایہدے نال نویں نظم دی پڑمنت دا ول وی۔ قارئین نے سکھیا تے نویں نظم نوں اگے ودھاون والے تازہ دم شاعر وی سامنے آئے۔

میراجی دے ”ادبی دنیا“ وچ چھپن والے تبصرے تے تجزیے نظم دے نال نال تنقیدی لئی وی اک راہ بناندے وکھالی دیندے نیں۔ اوہناں نقادوں دیا کہ شاعر دے ناں ول نہ دیکھو اوہدی تخلیق ول دھیان دیوتے تخلیق دے معیار نوں پرکھو تے اوہدے بارے گھل کے گل کردے بہیت نالوں خیال نوں مرکز بناؤ کیوں جے خیال ای اصل شے ہے۔ 1936ء دے نیڑھے نیڑھے جدوں ترقی پسند تحریک تے جدیدیت دی تحریک اگے کچھ شروع ہوئے اوہدے ای زمانے وچ پنجابی وچ وی نویں نظم دا رواج مڈھ بھدا نظر آؤندا اے۔ منظوم قصہ کاری توں اگے ودھ کے نویں نظم ول رجحان ہوندا اے تے نویں زندگی دے نویں رنگ تے مسائل اپنے اظہار لئی نویں پیمانے دی تلاش وچ نظر آؤندے نیں۔ ایس تبدیلی نوں ڈاکٹر انعام الحق جاوید اک نرم تبدیلی قرار دیندیاں ہوئے لکھدے نیں:

”شاعری دے منظوم داستانوں توں موضوعاتی نظماں ول آن دے ایس عمل

نووں اک نرم جیہی تبدیلی نال تشبیہ دتی جاسکدی اے پر 1936ء توں بعد دا

زمانہ شاعری وچ اک موڑ دی حیثیت رکھدا اے کیوں جے نویں نظم یا آزاد نظم

نے ایس دور وچ جنم لیا۔“ (3)

پنجابی شاعری وچ داستانوں توں موضوعاتی نظم ول آؤن دی تحریک وی دراصل انجمن

پنجاب دے مشاعر یاں توں حاصل ہوئی کیوں جے ایس تحریک دے شاعر پنجابی زبان توں ناواقف نہیں سن تے فیر لاہور تے پنجابی زبان تے ادب دا اک مرکز مٹھیا جاندا اے۔ پر ایس دور وچ وی پابندی نظماں دیاں مختلف ہنئیاں وچ اظہار کرن والے اکثریت وچ نظر آوندے نہیں تے نویں لیہہ تے ٹرن والے ہالی تیک انگلیاں تے گنے جاسکدے سن۔ پر روایتی ہنئیاں وچ وی ہن گل کرن دا ڈھنگ بدلدا پیاسی۔ ایس دور دے بارے ڈاکٹر انعام الحق جاوید آکھدے ہیں:

”اک پاسے پابند تے موضوعاتی نظماں دی لہری جیہدے وچ موہن سنگھ ماہر، مولابخش گشتہ، استاد عشق لہر، بابو کرم، عبدالغنی وفا، رمضان ہمد، فیروز دین شرف، استاد گام تے ہور بہت سارے شاعر حصہ پارہے سن تے دو جے پاسے امرتا پریتم تے شریف کنجاہی وغیرہ سن۔“ (4)

نویں پنجابی نظم تے نویں اردو نظم دی عمر وچ تھوڑا ای فرق اے پر اردو نظم پنجابی نظم توں ڈھیر اگے اپڑ گئی اے۔ ایہدی اصل وجہ داکھوج لاؤنا وی ضروری اے حالانکہ پنجابی وچ داستان گوئی تے کافی صنف موجود اے جیہدے وچ بڑا اعلیٰ سرمایہ موجود اے۔ خصوصی طور تے ویکھیا جائے تے بلھے شاہ تے شاہ حسین دے ہاں کافی وچ جیہدی علامت نگاری موجود اے اوہ آسانی نال نویں نظم دا مڈھ بن سکدی اے پر ساڈے شاعر اں پوری طرح ایس توں لا بھ میس چکیا اودھی وجہ نو کلاسیکی دور دے شاعر اں دی کمزوری اے جے کرنو کلاسیکی دور وچ اردو وانگ کوئی اقبال ورگا شاعر آیا ہوندا تے نویں پنجابی شاعری دا ایہہ حال نہ ہوندا نوید شہزاد ہوریں ایس گل نوں کجھ ایسراں بیان کردے نہیں:

”پنجابی شاعری کا نوکلاسیکی عہد، پنجابی کلاسیک اور پنجابی شاعری کے نئے دور کے درمیان دبا ہوا محسوس ہوتا ہے۔ اس دور کی کوئی آواز ایسی نظر نہیں آتی کہ جو اس درمیان (نوکلاسیکل) عرصے کو شناخت سے ہم کنار کرتی۔ میں سمجھتا ہوں کہ نوکلاسیکل پنجابی شاعری، پنجابی کلاسیکی شاعری کا ”اختتامیہ“ اور نئی پنجابی شاعری کا ابتدائیہ ہے۔ سو اسی کارن یہ اپنی علیحدہ شناخت سے محروم دکھائی دیتی ہے۔“ (5)

ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی توں لے کے تے زاہد حسین تیک نویں نظم دے نقاد شریف کنجاہی ہوراں نوں نویں شاعری دا امام تسلیم کردے نہیں کیوں جے سبھ توں پہلاں جدید رنگ وچ اوہناں ہی دی نظم ساہنے آوندی اے اوہ امرتا پریتم تے دو جے شاعر اں توں ایس لئی وی زیادہ اہم نہیں کیوں جے اوہناں دی شاعری دا آغاز اردو نظم توں ہو یا تے اوہناں دی نظم دا تجزیہ میراجی ورگی شخصیت تے

”ادبی دنیا“ وچ کیتا۔ اک اجیہے شاعر دا پنجابی زبان وچ اظہار کرنا بڑا اہم اے۔ ایہناں دی نظم ”پسپائی“ تے گل کردیاں ہویاں میراجی نے لکھیا۔

”آپس اجالا ہے، پاس تاریکی، شروع سے یہ تصور انسانی زندگی میں چلا آیا ہے اور شاعری میں بھی، چاہت سے بھرپور دلوں کے لیے ان دونوں کیفیتوں کو باہمی کش مکش توجہ کا مرکز رہی ہے۔ گھر کو دل کا استعارہ کہا جاتا رہا ہے۔ اور یوں پاس سے پُر سینے کو کلبہ تاریک، اندھیری کیٹا، خانہ وہاں اور بہت کچھ پکارا جاتا رہا ہے۔ لیکن اب تک اس تاریکی، دل کی تاریکی کی تشبیہ میں کوئی حقیقت پرستانہ مماثلت پیدا نہ ہوئی تھی۔ آج نئی زندگی کی نئی باتیں اچھوتی صورتوں میں ہماری شاعری پر اثر انداز ہو رہی ہیں۔ اس کی ایک مثال یہ نظم ہے۔“ (6)

میراجی دلوں ایس نظم نوں آس تے بے آسی دی ترجمان قرار دیناں کوئی نکی گل نہیں کہ ایس نوں نظر انداز کیتا جاوے۔ ایس سطح تے صلاحتا نوں بعد کسے شاعر دا اپنی ماں بولی ول پرتتاں بڑا اہم اے۔ ایس توں پہلے کہ میں اپنی گل بات نوں اگے ٹورے شریف کجی ہی ہوراں دی ساری نظم صرفہ پڑھاناں چاہواں گا کیوں جے ایہہ نظم ای اگے ٹر کے نوں پنجابی نظم دا مڈھ بنی اے۔

کیوں جگاتے ہو مرے سینے میں اُمیدوں کو؟

رہنے دو، اتنا نہ احسان کرو

میں تو پردیسی ہوں اور آئی ہوں دودن کے لیے

کل چلی جاؤں گی یا پرسوں چلی جاؤں گی

اور پھر آنے کا امکان نہیں

روز یوں گھر سے نکلنا بھی تو آسان نہیں

کیوں جگاتے ہو مرے سینے میں اُمیدوں کو؟

کیوں جلاتے ہو مرے دل کے چراغ؟

میں نے یہ سارے دیئے خود ہی بجھا ڈالے ہیں

آپ اس بستی کو تاریک بنا رکھا ہے

جس طرح جنگ کی راتوں کو بڑے شہروں میں

بتیاں خود ہی بجھا دیتے ہیں

زندگی کے سبھی آثار مٹا دیتے ہیں

اس طرح

میں نے یہ سارے دیئے خود ہی بجھا ڈالے ہیں
 آپ اس بستی کو تار یک بنا رکھا ہے
 اس پہ ہر رات نئے حملے ہوا کرتے تھے
 آسمانوں سے کئی دشمن جاں طیارے
 انہیں شعور کا نشانہ رکھ کر
 بم گرا جاتے تھے اور آگ لگا جاتے تھے
 اس کو تار یک ہی تم رہنے دو
 دل کی دنیا میں اجالا نہ کرو
 میری امیدوں کو مدہوش پڑا رہنے دو
 تم نہیں مانو گے؟
 تم دیکھتے ہی جاؤ
 اچھا دیکھو
 لوجلاؤ مرے سینے کے چراغ
 دل کی بستی میں چراغاں کر دو

پھر مرے جینے کا۔ یا مرنے کا۔ سماں کر دو (7)

نویں پنجابی شاعری وچ نویں نظم دا وی بڑا حصہ اے تے ایہہ وی نویں نظم ورگوں اک
 نویں صنف دے طور تے پنجابی وچ آئی سی پر دونوں صنفوں وچ اوہناں بھرواں کم نہیں ہوسکدا کہ
 اسیں آکھ سکے کہ ایہہ بلھے شاہ، شاہ حسین، وارث شاہ، سلطان باہوتے میاں محمد بخش دی شاندار
 روایت تے اُساری ہوئی عمارت اے۔ نویں پنجابی شاعری دی ایس روایت بارے گل کردیاں
 ہویاں محمد اکرم سعید ہوریں لکھدے نیں:

”نویں پنجابی شاعری دا موڈھی شریف کجاہی نوں آکھیا جاسکدا اے تے اج
 نویں نظم جامونہہ متھا سنوارن، وچ جو شاعر سرگرم نیں اوہناں وچوں احمد راہی،
 قیوم نظر، باقی صدیقی، افضل احسن رندھاوا، منیر نیازی، الطاف قریشی، سلیم
 کاشر، علامہ غلام یعقوب انور، رؤف شیخ، شفیع عقیل، ڈاکٹر رشید انور، احمد ظفر،
 بشیر منذر، نجم حسین سید، فخر زمان، عارف عبدالمتمین، اقبال صلاح الدین، امین
 خیال، غلام مصطفیٰ بسمل، تنویر بخاری، ڈاکٹر اسلم رانا، محمد اسمعیل بھٹی، راشد حسن

رانا، شوکت علی قمر، محمد اسلام شاہ، محمد اقبال نجمی اجمل وجیہہ، ناصر آغا، تنویر قاضی، ریاض راجی، کنول مشتاق، صابر نوید، امجد حمید محسن، شفیق قریشی، سجاد مرزا، جمشید ماہی، سلیم احمد سلیم، رخشندہ جبین، رمضان شاہد، طارق عزیز تے ہور سرکڈھویں شاعر شامل نیں۔“ (8)

جدوں اسیں کشمیر دی شاعری دی روایت اُتے جہات پانے آں تے سہا ہنوں احساس ہوندا اے کہ نویں نظم دی روایت پنجابی دی مین الٹرم نال ٹردی نظر نہیں آوندی۔ گج شاعر ایسے ضرور نیں پر مجموعی طور تے صورت حال ایڈی چنگی نیں فیروی ایہہ ساری روایت صلاحین جوگ اے کیوں جے مرکز توں دور رہ کے فکری سطح تے اگے ودھان سوکھالا نیں ہوندا تے پراؤج وی ہر خطے دا اپنا اک مزاج وی ہوندا اے تے اوس مزاج توں دکھ ہو کے اگے ودھن نال فن دے تقاضے پورے کرناں وڈی اوکڑ بن جاندی اے۔

”کشمیر وچ شاعری دے نویں دور تے جہات پائی جاوے تے سبھے شاعراں توں پہلاں جوگی جہلمی (1908ء-1998ء) تے نظر پیندی اے۔ ایہہ کھڑی شریف وچ پیدا ہوئے تے جہلم وچ وسوں کیتی تے پنجابی نویں نظم وچ اپنی وکھری سیہان بنائی۔ اوہناں دی شاعری وچ گیت تے غزل دا ملاپ دکھالی دیندا اے۔ لفظاں دی تکرار نال روانی تے غنایت پیدا کر دے نیں تے پنجابی حلقیاں وچ قدر دی نظر نال ویکھے جاندے نیں۔ ایہناں دی شاعری وچ پیار، محبت تے دنیا دی بے ثباتی دا جھلکار لبھدا اے جوگی جہلمی ہوریں 1998ء وچ فوت ہوئے۔“ (9)

جوگی جہلمی ہوراں دی شاعری تے میاں محمد بخش دی شاعری دے اثرات موجود نیں پر اوہناں ایس نوں کجھ کجھ اپنے رنگ وچ رنگ لیا اے تے اپنا دکھرا لہجہ تے آہنگ بنان وچ کامیاب ہو گئے نیں۔ اوہناں کلاسیکی رنگ نوں نویں رنگ وچ ڈھالن دی کامیاب کوشش کیتی اے۔ اسیں ایہناں نوں نوکلاسیکی شاعراں تے نویں شاعراں دی وچکارلی گری وی قرار دے سکدے آں پر اکثر جا پدا اے کہ اوہ نویں نظم دے نیڑے نیڑے اپڑ گئے نیں۔ اوہناں دی شاعری وچ ونگی لئی اک نظم ویکھو:

چاننی

ویہنی آن چرو کے دی جھرو کے وچوں ہٹ ہٹ
چناں متوں لگدی پیاری تیری چاننی

نچن کوارے ناچ کرناں کواریاں ایہہ
 چناں توں کوارا ایں کوارى تيرى چانى
 ٹانواں ٹانواں تارا کوئی کتے کتے وسدا اے
 کتے کتے گوٹا تے کنارى تيرى چانى
 اُچے نيویں بے سارے طور مینوں جاپدے نیں
 دور دور کرناں کھلاری تيرى چانى
 خیال نوں پتلا پتنگ تیرا چاننا اے
 پونڈواں ایہہ لور اے نیاری تيرى چانى
 سرک ویلے دن جدوں ابھرنے دے نیڑے دُھکے
 پھکی پھکی پیندی جائے واری تيرى چانى
 ویہندیاں ای ویہندیاں جاں نمی نمی پوہ پھٹی
 اڈ گئی مار کے اڈاری تيرى چانى (10)

مولانا محمد اسماعیل ذبیح (1914ء-1996ء) مزاج پاروں نوکلاسیکی نیں تے ایہناں دی
 شاعری وچوں نویں نظم دی جھکاروی نظر آؤندی اے۔ ایہناں پابند نظم راہیں نویں طرز احساس نوں
 قبولن داکم کیتا اے۔ ایہناں کشمیر دی آزادی دی تحریک وچ بھرویں رات کیتی تے فیرائس پاداش
 وچ پاکستان آؤناں پئے گیا۔ اتھے آکے وی اپنی جدوجہد نہیں چھڈی قلم راہیں تے عملی جدوجہد
 راہیں آزادی لئی کم کردے رہے۔ کجھ دیر امرتسر وچ وطن دی یاد دارنگ بڑا گوڑھا ہے۔ آزادی دی
 تحریک نال جرات پاروں شاعری وچ مزاحمتی تے ترقی پسند رنگ چوکھا اے اک وگی ویکھو:

کھول اکھ تے ویکھ چو فیئر اپنے
 بدل گیا اے جگ جہان ہُن تے
 رنگ ڈھنگ زمانہ کو ہور ہو یو
 بدل گئی زمین آسمان ہُن تے
 دنیا علم کا نور میں ہوئی روشن
 بدل گیا گیو ہرجا انھان ہُن کے (11)

پنجابی شاعری دی روایت عشقیہ قصیاں تے صوفیانہ شاعری نال مل کے بنی اے۔ دیہویں
 صدی جیہڑی کہ دنیا وچ انقلابات دی صدی مٹھی جاندی اے۔ ایہدے وچ زندگی نے پاسہ پرتیا
 تے بہت کجھ بدل گیا پر انیاں ریتاں رسماں بدلدے ویلے دا ساتھ دین توں بے بس سن۔ اوہ اک

اک کر کے ختم ہوندیاں گئیاں یا فیہنناں دا حلقہ سنگھڑ دا گیا۔ پہلی جنگ عظیم دے بعد ای مغرب وچ وی نویں نظم دا رواج ہويا۔ ایس لئی ایہہ نہیں آکھ سکدے کہ پنجابی تے اردو وچ نویں نظم دی روایت دیر نال متعارف ہوئی سی ایس بارے جا نکاری دیندیاں ہوياں نویں نظم دے سرکڈھویں نقادسرفراز حسین قاضی کجھ ایسراں دس پاؤندے نیں۔

”پہلی جنگ عظیم توں بعد نویں نظم پنجابی شاعری وچ گھل کے ساہمنے آوندى اے۔ پنجابی دی ای گل نہیں بلکہ دنیا دیاں دو جیاں ادباں وچ وی نیڑے تریڑیا لیسے ویلے ای نویں نظم نے جنم لیا۔ 1913ء دے لگ بھگ مغرب وچ ایہہ ساہنوں لبھدی اے۔ ٹی ایس ایلپٹ، اذرا پاؤنڈ، جے، جی فلچر، رچرڈ رچرڈ ایلڈگن، ٹی ایس ملٹ تے ہلڈا ڈولٹل وغیرہ دے ناں ساہمنے آؤندے نیں۔“ (12)

اردو وچ نویں نظم وچ بڑا بھرنواں کم ہويا اے پر ایہہ کم انگریزی یا دنیا دیاں دوسریاں زباناں دے کم دے برابر فیروئی نہیں مٹھیا جاسکدا تے پنجابی وچ تے ایس توں بوہت ای گھٹ کم ہويا اے۔ ایس دانٹارا کریئے تے ایس سبھ توں پہلاں جس نتیجے تے پڑدے آں کہ پنجابی زبان دا مزاج تے روایت ای نویں نظم دی ترقی وچ رکاوٹ بنیا اے۔ پر کجھ شاعراں ایس رکاوٹ نوں اپنے راہ دی اوکڑ نہیں بنن دیتا تے نویں نظم نوں اپنی زبان دے مزاج نال جوڑ کے اک نواں رستہ کڈھیا اے تے ایہہ دسیا اے کہ پنجابی زبان وچ بڑی گنجائش موجود اے۔ امرتا پریتیم، شریف کجاہی، نذیر قیصر، نسیرین انجم بھٹی، سارا سنگھتہ منیر نیازی، الطاف قریشی، راجہ صادق اللہ، محمود اعوان تے رفاقت حسین ممتاز دے ناں ایس حوالے نال سرکڈھویں دکھالی دیندے نیں۔

باقی ادب وچ عموماً تے شاعری وچ خصوصاً اسلوب یا طرز اظہار دی بڑی اہمیت اے۔ اسلوب تخلیق کار دی شخصیت دا عکس ہوندا اے۔ ایہہ عکس جنہاں کو اگھڑواں تے نویکلا ہووے گا اوہناں ای شاعر وڈا سمجھیا جاوے گا۔ اسلوب ای تے فن دی بنیاد اے۔ ساڈی لوک شاعری اُتے تے ساڈی ثقافت دا رنگ گوہرا ہونا ای سی۔ ساڈی کلاسیکی روایت اُتے وی اردو دے برخلاف مقامی رنگ بوہت گوڑھا نظر آؤندا اے۔ ایسے لئی ایہہ شاعری ساڈے دلاں دے نیڑے جا پدی اے۔ پر ساڈے نویں شاعر نے مقامی رنگ نوں چھڈ دیتا اے تے ایسے لئی ایہہ شاعری لوکائی دا مسئلہ نہیں رہی۔ محمد اکرم سعید ہوراں دا آکھنا اے کہ ساڈی شاعری دا مڈھلا مزاج پینڈو وسیب نال جڑت رکھدا اے تے ایسے نوں مکھ رکھ کے ای وڈی شاعری ہوسکدی اے۔ اوہ ایس کھتر وچ جانکاری دیندیاں ہوئے دسدے نیں:

”شاعری وچ ایس طرز اظہار نوں لیندے آں طرز اظہار توں ای کسے خطے دی تہذیبی تے ثقافتی زندگی نوں ایس جان سکدے آں۔ ایہدے توں سانوں اندازہ ہوسکدا اے کہ ایہدے وچ کئی لطافت اے تے کئی نفاست، جدوں اس طرز اظہار دا لوک تے کلاسیکی شاعراں دا مطالعہ کردے آں تے پتہ لگدا اے کہ طرز اظہار تے مقامی رنگ بڑا گوڑھا اے۔ پنجاب دا مخصوص مزاج ساہنوں اتھے دکھالی دیندا اے۔“ (13)

پنجابی زبان دے مزاج وچ پینڈورہ تیل تے وسیب دا بیان تے ہن نویں شاعر کولوں امید نہیں کرنا چائیدا پر مقامی رنگ دی آس تے رکھی جاسکدی اے۔ شہراں دی زندگی تے رہتل وچ ہن مغربی رنگ اگھڑوا پیا اے ایس لئی ایس نویں رنگ وچ مقامی رنگ نوں ملناں بوہت ضروری ہو گیا اے۔ تاں جے اسیں اپنی پہچان تے سیہان برقرار رکھ سکے جدوں اسی کشمیر دی شاعری ول دھیان دیندے ہاں تے پروفیسر محمد اکرم طاہر (1932ء تا 2020ء) تے نظر پیندی اے۔ آپ کشمیری النسل سن تے پنڈت پور سلہو ترا ضلع گوردا سپور وچ پیدا ہوئے۔ مڈھلی تعلیم شیخوپورہ توں حاصل کیتی کیوں جے ایہناں دے والد محکمہ تعلیم وچ مدرس سن تے اوہناں دناں وچ شیخوپورہ اپنیاں ذمہ داریاں نبھا رہے سن۔ ایہناں دی نظم نویں نظم دے معیار تے دی پوری اثر دی اے تے ایہدے وچ مقامی رنگ وی موجود اے۔ ایہناں دیاں پنجابی نظماں دا مجموعہ ”پوتھی کالیاں راتاں دی“ 1999ء وچ لاہورتوں چھاپے چڑھیا۔

محمد اکرم طاہر ہوراں نے پنجابی دی ڈھیٹ لفظی ورتی اے تے ایہہ لفظی نویں ہیئت وچ بڑی سواد لی جا پدی اے۔ اوہناں دے شعری مجموعے وچوں وگی لئی۔ اک نظم چوں اقتباس پیش ہے:

اسیں آں امبروں ٹٹے تارے
کرماں مارے
آپنی اگے سڑدے بل دے
نگری نگری چانن کردے
تے جد ڈب دے
دوہاں جیہی سویرا بھر دی
سورج دی سچی رشنائی
ہر گھر دے ویڑھے نوں بھر دی

اسیں ترے جائے نی مائے
تیری خوشبو، تیرا چانن لے کے
ہر ہر نگری کا وچ جاواں گے (14)

بوٹا خاں راجس تے ڈاکٹر صابر آفاقی بڑے باصلاحیت شاعر سن پر ایہناں نویں نظم دے
کھیتیر وچ کوئی کم نہیں کیتا خاص طور تے ڈاکٹر صابر آفاقی چاہندے تے نویں نظم تے بھرواں کم
کر سکلدے سن جیہڑا نہیں ہو سکیا۔

کاشر (1934ء-20) پنجابی شاعری دا اک سرکلڈھواں شاعر اے۔ پر اسی دا مڈھلا حوالہ
غزل اے پر ایہناں غزلاں دے نال نال نظمائی وی لکھیاں نیں۔ بے شک ایہہ نظماں پابند ہنیت
وچ نیں تے غزل دے فن توں زیادہ نیڑے نیں فیرو وی ایہناں نظماں وچ نواں انگ ضرور
لشکارے ماردا اے ایہناں دی شاعری بارے دس پاوندیاں ہویاں اُچ کوئی دے شاعر احمد راہی
لکھدے نیں:

”ایس دور وچ جیہناں شاعراں نے اپنی رت نال پنجابی شاعری دی آبیاری
کیتی اے۔ سلیم کاشر اوہناں دے موڈے نال موڈا جوڑے دکھالی دیندا
اے۔ سگوں جے ایہہ آکھ دتا جاوے پئی او اوہناں توں اگے اے تاں ایہہ
کوئی مبالغہ نہیں ہووے گا۔ اوہنے اپنیاں نظماں وچ ہر اوس خیال تے مضمون
نوں بڑے سلیقے تے ہنر نال سمویا اے۔ جیہدے بارے ایہہ کہیا جاندا سی
پئی شعر دا سوہل پن ایہدے بھارتھلے آکے تڑک جاوے گا۔“ (15)

سلیم کاشر ہوراں دی نظم چوں ونگی لئی کجھ شعر دیکھو:

اج ویکھ نے سچیا منائیاں
کجھ کہہ رہے تیرے پہاڑ نیں
تینوں دس تے مجبور نیں
جو جو وچ سینے ساڑ نیں
ایہہ اوہ تیرے پہاڑ نیں
جنھاں لئی توں گھل کے آکھیا
میں دھرت تے مکھاں لائیاں نیں
ایہہ ہتھیں کم سنواریا
ایہہ ہو گئے لہولہان نیں

ایہناں لال پوشا کاں رنگیاں
ایہناں اڈ کے سوئیاں جھولیاں
تیرے کول خیراں منگیاں (16)

اجوکی نظم دے اک مہمان شاعر الطاف قریشی (1937ء-1980ء) مظفر آباد وچ پیدا ہوئے تے بی اے کرن توں بعد ریڈیو پاکستان وچ پروگرام پروڈیوسر دے طور تے ملازم ہو گئے۔ اپنی ملازمت دی وجہ نال مظفر آباد، راولپنڈی لاہور تے پاکستان دے دو جے وڈے وڈے شہراں وچ رہن دا موقع ملیا تے ریڈیو پاروں اوہناں نوں اپنا ادبی سفر طے کرن وچ بڑی آسانی ہوئی۔ الطاف قریشی ہوراں کشمیری ہونڈیاں ہویاں وی پنجاب دی مٹی نوں اپنا مان بنا لیا سی۔ تے پنجابی زبان نوں اپنے تخلیقی اظہار دا وسیلہ بنایا تے ”اکھیاں دے پرچھاویں“ ورگا اعلیٰ مجموعہ پنجابی زبان نوں دان کیتا۔ ایہناں دی شاعری وچ کشمیر تے پنجاب دے تھلویں طبقے دی معاشی، سماجی تے ثقافتی حیاتی دے جھلکارے صفحے صفحے کھلے ہوئے نیں۔ انسانی کرب تے دکھ دیاں کہانیاں اوہناں دیاں نظماں دے موضوع نیں۔

الطاف قریشی ہوراں دیاں نظماں نوں پڑھدیاں ہویاں جیہڑا احساس بار بار اُبھر کے سامنے آؤندا اے اوہ اک سمجھ نہ آؤن والی چنتا اے۔ رنج لگدا اے جیویں شاعر ہر ویلے آپوی وی ہر اسے ہر اسے رہندے نیں تے پڑھن والیاں نوں وی ڈراوندے رہندے نیں۔ پر ایہہ ڈرامیر نیازی دی شاعری دے ڈرنوں اڈھ اے ایہدا اک اپنا پس منظر اے۔

نویں نظم بارے جدوں اسیں سوچواناں تے کھوج کاراں دی رائے پڑھدے ہاں تے ساہنوں الطاف قریشی دی نظم دے اسلوب نوں سمجھن وچ آسانی ہو جاندی اے جسراں سرفراز حسین قاضی دس پاؤندے نیں۔

”پرانی شاعری وانگوں پنجابی دی نویں شاعری (نظم) وی الجھی ہوئی نہیں اے۔ ابہام تے گریز دی صورت اول تے ہے ای نہیں تے جے کدھرے ہے وی تے بوہت ای گھٹ، قیاسوں دور دیاں گلاں ای شعر نوں الجھاندیاں نیں۔ پنجابی دی نویں شاعری وچ گلاں تے ”ماورا“ دیاں نہیں ہن۔ ایس لئی الجھن تے ابہام کدھرے وی نہیں پیدا ہویا۔ ہاں جتھے کدھرے ابہام جمن لگا اتے تے اتھے ای شاعر دی طبعی رومانیت پرستی کم آ جاندی اے۔“ (17)

الطاف قریشی ہوراں دی نظم وی کھنجل دار بھارت نیں اک جمالیاتی تے رومانی احساس نال پُرچی ہوئی نظم اے۔ ایس قسم دی نظم دی اصل طاقت اوہدے وچ جذبے دی گہرائی نال جڑی

ہوئی ہوندى اے۔ شاعر جذبیاں دى ڈوہنگياى تے سچاى دے ميه تے شاعرى دى عمارت اُساردا اے تے قارى لى اک نويس تخليقى جہت بناندا اے۔ الطاف قریشی ہوراں دى نظم ایسے سپین نال ابھر دى اے۔

نویس نظم وچ تشبیہاں تے استعاریاں دا نظام بڑا اہم اے۔ جدید طرز دى امیجری نوں بغیر نویں نظم حقیقی معنیاں وچ نویں نظم اکھوان دى حق دار نہیں ہوسکدی۔ پر امیجری دا جیہڑا تصور ایڈرا پاؤنڈ نے دتا اے اوہدے کجھ کجھ لشکارے ساہونں الطاف قریشی دى شاعرى وچ نظر آوندے نیں۔ ایس ول دھیان دواندیاں ہویاں سجاد حیدر ہوریں لکھدے نیں:

”تشبیہاں تے استعارے الطاف قریشی دے ہتھ وچ سنگتراش دے تیکھے

مونہاں والے اوزاراں وانگر گھڑت الیک دے نیں کجھ اچھے جیہڑے بندے

نوں اندروں باہر کجھ لیاوندے نیں کجھ اچھے جیہناں نوں ویکھ کے بندہ اکھاں

دیاں باریاں بند کر لیندا اے تے تصویر اندروں اندر بن دى، اُگھڑ دى تے

گوہڑی ہوندى رہندی اے۔“ (18)

الطاف قریشی ہوراں دى نظم وچ گہرائی زیادہ اے تے کھلا رکھٹ اے کیوں جے اوہناں دا لہجہ رومانوی اے تے رومانوی شاعر اپنے اندر ول بہتا توجہ دیندا اے باہر لی دنیا ول جے کر جہات ماردا اے تے ایتھوں وی کوئی اندر لی پیر دا بندوبست ای کردا اے۔ پر الطاف قریشی ہوریں ترقی پسند تحریک توں وی متاثر نیں پر جدوں اوہ خارجی مسئلیاں نوں شاعرى دا حصہ بناندے نیں تے گل کجھ اوپری اوپری جا پدی اے۔ ”اکھیاں دے پرچھاویں“ وچ صفحہ نمبر 76 تے موجود اوہناں دى نظم ”کشمیر“ ایس صورت حال دى گواہی دیندی ہوئی نظر آوندی اے۔ ایہدے توں اڈھ ایہہ نکى جہی نظم پڑھو ایہدے وچ کئی گہرائی تے سچیاى اے:

کجھی پیڑ

جے بندہ اتھرو بن جائے

پاکاں دا بوہا نہ گھل دا

مونہہ مونہہ بھریا ہويا بھانڈا

لکھ چھلکے اک بوند نہ ڈھل دا (19)

چڑھدے پنجاب دى پنجابی اُتے ہندی دے اثرات چوکھے ہن تے لہندے پنجاب دى زبان اُتے ”عربی“ تے فارسی دا اثر گورھیا اے۔ ایس لفظالی ٹکھڑے نے پنجابی دا کھلا رکھ ودهایا اے ایس وچ کمتی نہیں آئی۔ مان سنگھ بھارگو (1937ء) دا تعلق پلاری ضلع پونجھ نال اے پر ایہناں

دی زبان وچ چڑھدے پنجاب دا چوکھا اثر اے۔ ایہناں دے دوشعری مجموعے ”تھکان (1965ء) تے دو جاسنگھرش (1972ء) چھاپے چڑھے نیں۔ ”سنگھرش“ نوں کشمیر ادبی اکیڈمی ولوں انعام وی دتا گیا۔ (20)

مان سنگھ بھارگو دیاں نظماں نثری نظم دے نیڑے نظر آندیاں نیں جیہناں وچ کتے کتے قافیہ بندی وی اے پر ویکھیا جائے تے ایہ نظماں اجوکی پنجابی نظم وچ کوئی نواں دادھا قرار نہیں دیتا جاسکدیاں ایہناں اُتے چڑھدے پنجاب دے اجو کے شاعراں دا اثر موجود اے۔

جرنیل سنگھ گلاب (1939ء-2007ء) دیاں نظماں بھانویں پابند نظم دی ہیئت وچ نیں پر اپنی لفظی تے اسلوب پاروں ایہہ نویاں نظماں اکھوان دیاں حق دار نیں ایہہ شاعر دے نال نال کہانی کاروی سن تے اک کہانی کار ایہناں دیاں نظماں اوہلے ٹکیا صاف نظر آندیاں اے۔

آندھی وگے جھکھڑ جھلے

اسیں پھکڑ ساناں کئیہ

چلھے لگی لکڑ ڈھکھے

دُھندی جاوے ساناں کئیہ؟ (21)

محمد صدیق تھتا (1939ء) دیاں نظماں سدھیاں ساناں نظماں نیں جیہناں وچ سدھی ساناں گل کہتی گئی اے ناتے کوئی گہری علامت اے نہ کوئی استعارہ اے ایہہ نظماں اپنی ہیئت پاروں نویاں اکھواسکدیاں نیں فکر تے اسلوب پاروں بالکل نیں۔

اقبال عظیم چوہدری وی عمر صدیق تھتا دے انگ دے شاعر ہن تے ایہناں دا کل سرمایہ روایتی ہیئتاں وچ اے ٹکیاں نظماں جیہڑیاں چومصرعے دے چوکھے وچ الکیاں گئیاں نیں کجھ کجھ ترکیاں جا پدیاں نیں۔

الطاف قریشی ہوراں توں بعد جس نظم گونوں کسے حد تک اہم آکھیا جاسکدا اے۔ اوہ ڈاکٹر غلام حسین اظہر (1941ء-2004ء) نیں۔ ایہہ نسلاً کشمیری نیں تے کشمیر وچ ای جے پلے پر پاکستان بنن توں بعد گجرات دے پنڈت فتح آباد وچ آگئے تے پڑھ لکھ کے کالج وچ لیکچرار ہو گئے۔ ڈاکٹر وزیر آغا ہوراں نال ملازمت دے دوران سرگودھا وچ تعارف ہو یا۔ تے نوں نظم تے نوں تنقید توں واقفیت حاصل ہوئی۔ بوہتی توجہ تنقید ول دتی تے اک اہم تنقید نگار متھے گئے۔ کالج دے مچلے وچ وقتاً فوقتاً چھپن والیاں نظماں توں احساس ہوندا اے کہ جے کر ایہہ پنجابی نظم ول دھیان دیندے تے ایس کھیت وچ بھرواں کم کرسکدے سن۔

میرے پنڈ دی چھیڑی سکی

مٹی وچہ تریڑاں پنیاں
ایہہ مٹی وی کی اے لوکو
جے سمجھ تاں دستاں
مٹی دا میں آپ نمیر
کجھ نہ گھر چو پھولو آپے
میرے دل دا چیر (22)

کرت سنگھ انقلابی (1946ء) کشمیر دے اک اہم شاعر نیں۔ ایہناں دے تن شعری پراگے دستاویز (1985ء) چنتن اک وگدا دریا (1990ء) تے گلہم رگ (1998ء) چھاپے چڑھ چکے نیں۔ آپ پنجابی ساہت سبھا پونجھ دے جنرل سیکرٹری وی رہے نیں۔ ایس توں اڈ پنجابی سیاست سبھا جموں کشمیر دے پردھان وی رہے۔ ایہناں دے شعری پراگے دستاویز نوں پنجابی شاعری دی اُچ کوٹی دی کتاب متھیا جاندا اے۔ اک محقق ہوون دے ناطے پکّی پیڈی گل کردے نیں۔ ایہناں دے کلام دی ونگی تکو:

اج دی رات سُن گدھت پُری
چونسہ کنٹاں دے بھیت گھلے نیں
پل بھر نیور کھلو
وے ماہیا.....
آگئی پیڑاں دی کنو
مسکاناں دی مٹی اُتے
بلاں وچ سموئی بیٹھی
مخلاں دی خشبو
وے ماہیا.....
آگئی پیڑاں دی کنو (23)

محمد سلیم طاہر (1946ء) اجوکی نظم وچ اگھڑواں نال اے ایہناں دا مجموعہ ”تاتگھ تریل“ پنجابی شاعری وچ سوہنا اضافہ اے۔ ایس مجموعے نوں مسعود کھدر پوش ایوارڈ وی ملیا سی۔ ایہدے وچ نویں غزل تے نویں نظم دے لشکارے صاف دکھالی دیندے نیں۔ محمد سلیم طاہر بھانویں کشمیری نسل نال تعلق رکھدے نیں پر الطاف قریشی وانگوں ایہناں دی ادبی تربیت لاہور تے دوجے وڈیاں شہراں وچ ہوئی اے ایسے لئی ایہناں دے لہجے وچ کشمیری تھان لاہور دی جھلک نظر آؤندی اے۔

ایہہ نظم تے غزل دونوں میداناں دے شاہسوار نیں۔ وگئی لئی ایہناں دی اک نظم دے ہور ذرا دیکھو:

تیرے کولوں نکھڑ کے میں

خوش لیس و سیا

نہ اوہ گلاں کر دیاں اکھاں رہیاں میریاں

نہ اوہ ہسد اچہرہ

توں خبرے کس حال وچ ہوویں

رب کرے توں جگ جگ جیویں

سکھ دی نیندر مائیں (24)

محمد سلیم طاہر ہوراں دیاں نظماں اپنی نوکلنا تے سہپن پاروں من کھچویں نیں۔ ایہناں

نظماں بارے جناب حفیظ تائب ہوریں آکھدے نیں:

”اوہ اپنی لہر وچ کئی لفظ اچھے وی ورت جاندا اے جیہڑے نہ عام بول چال

وچ ورتے جاندے نیں تے نہ ای عام طور تے شاعری وچ اوہناں نوں جگ

دتی جاندی اے پر سلیم طاہر اچھے لفظ ایس طریقے نال ورت جاندا اے کہ من

والیاں دے دلوں ”واہ“ نکل جاندی اے۔ ایہہ ادہدی فنی پختگی دی بڑی وڈی

دلیل اے۔ اوہدیاں نظماں آزاد نیں پر ایہناں وچ کئی تھوئیں قافیے ایسے

بے ساختگی نال آوندے نیں جیویں پانی دے کٹھھے کونجاں اُتر رہیاں

ہوں“۔ (25)

ایہناں شاعراں توں اڈھ بلجیت سنگھ رینا (1958ء) شوکت ثانی (1971ء) اتے سنت

سندھو، وی ایس کھتیر وچ اہم ناں نیں۔ جتھوں تیک نویں امجری دے حوالے نال مجموعی طور تے

کشمیر دی شاعری دا تعلق اے تے ایس پکھوں ای شاعری کوئی بوہتی صلاحن جوگ نیں کیوں بے

اتبھے تصویر کاری دا عمل جدید امجری توں ہٹ کے روایتی طریقے نال نظر آوندا اے۔ جتھوں تیک

ایہداز زندگی نال سرسانجھ اے تے ایہہ شاعری نظم دی اجوکی روایت و رگوں مثبت رویے دی حاصل

وکھالی دیندی اے بقول ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی:

”زندگی دے بارے وچ نویں پنجابی شاعری نے اپنا رویہ مثبت ای رکھیا

اے۔ حالات دی ناسازگاری دے باوجود زندگی نوں سنوارن، زندگی نوں

پیار کرن تے زندگی نوں اپنے نال لے کے ٹرن دا رجحان پنجابی دی

نویں شاعری وچ سبھ توں بوہتا لبھدا اے۔“ (26)

References:

- * Associate Professor, Govt. Waris Shah Graduate College, Jandiala Sher Khan, Sheikhpura
- 1- Akhtar Jafri, Syed, Punjabi Adabi Sinfan (Lahore: Publishers Emporium, Urdu Bazar Lahore, 2013)248.
- 2- Dr. Anwar Sadid- Urdu Adab ki Mukhtsir Tarikh (Lahore: AH Publishers, 1996)292
- 3- Inam-ul-Haq Javed, Dr.- Punjabi Adab da Irtqa (Islamabad: Academy of Literature Pakistan, 1990)357.
- 4- As Above, 358.
- 5- Naveed Shehzad, Dr.- Tawil Punjabi Nazm (Lahore: Baba Farid Ganj Shakar Research Chair Punjab University, 2020)35.
- 6- Meera Ji- Es Nazm Mey (Lahore: Maktba Ilm-o-Irfan, Urdu Bazar 1993)50.
- 7- Sharif Kunjahi, (Poem) Paspai Mashmula Es Nazm mey by Meera Ji, P.49, 50
- 8- Muhammad Akram Saeed, Shayri: Pind ke Shehr (Lahore: Panjand Academy, 1989)20, 19
- 9- Gulbat Mian Muhammad Sajid Bakhsh, Khari Sharif, dated 19-11-2010. Master Muhammad Khaliq, Pera Shah Ghazi High School Mirpur Azad Kashmir 19-11-2010
- 10- Zahid Hussan- Azadi Magron Punjabi Nazm (Lahore: Punjabi Adabi Board, 2011)379.
- 11- Mamluka Virsa Prof. Tahir Farooq (Putar Ismail Zabih)
- 12- Sarfraz Hussain Qazi, Dr.- Naven Nazm (Lahore: Aziz Publishrs, 1987)P.19.
- 13- Muhammad Akram Saeed, Shayri: Pind ke Shehr, P.33.
- 14- Muhammd Akram Tahir- Pothi Kaliyan Ratan di (Lahore: Saad Publications, 1999)21.
- 15- Saleem Kashir- Hawa di Sooli (Lahore: Aziz Publishrs, 1982)B.T
- 16- As Above, P. 79, 80

- 17- Sarfraz Hussain Qazi, Dr.- Naven Nazm,P.17.
- 18- Altaf Qureshi- Akhiyan de Parchawen (Lahore: Aziz Publishrs, 1992)22.
- 19- As Above, P.97
- 20- Paritam Singh Prof.- Punjabi Lekhak Koosh (Chandi Garh: Pooni Star Books, 2002)519.
- 21- Muhammd Sadique- Jamu Kashmir (Jamu: Acadmi of Art Culture & Languages, 1988)27.
- 22- Patn- Salana Magzin (Bhimber: Govt. Degree College, 1989)113.
- 23- Sheraza- Jamu Kashmir (Jamu: Acadmi of Art Culture & Languages, 1989)55.
- 24- Muhammd Saleem Tahir- Tahang Tarail (Lahore: Qutab Minar, 1986) 35, 36
- 25- As Above, B.Title Hafiz Tayib
- 26 Sarfraz Hussain Qazi, Dr.- Naven Nazm,P.17.

حضرت سلطان باہودی پنجابی تے فارسی شاعری وچ عشق دا تصور

Abstract:

Love is a constant part of Hazrat Sultan Bahu's thought and poetry. Actually, the concept of love has a central position in the philosophy of mysticism. The meaning of the word Ishq, which seems to be clear to everyone, but it cannot be defined mere in words. According to Hazrat Sultan Bahu, love is a universal term. Sometimes it is real and sometimes it is virtual. However, it is a very important emotion for humans without which it is impossible to live. For the last several centuries, Muslim mystics have been using the terms real love and virtual love. Virtual love refers to mutual selfless love of human beings, while God's love beyond the love of persons and things is called "true love". Before Hazrat Sultan Bahu, the concept of love of the later Pujnabi Sufi poets was the same as that of ordinary poets, in which they considered death instead of life, peace instead of movement and laziness instead of struggle but Hazrat Sultan Bahu expanded this concept. According to him, understanding the true and complete meaning of human existence is possible only through the guidance of love. In this article, the concept of love in the Punjabi and Persian poetry of Hazrat Sultan Bahu will be discussed.

Keywords: Hazrat Sultan Bahu, Concept of love, True love, Virtual love, Mystics, Sufi poets, philosophy of mysticism.

عشق اجیہا جذبہ اے جیہڑا جیون لئی بہت ضروری اے۔ عشق نوں انسان دا سبھ توں وڈا احساس نیا جاندا اے۔ بوہتے شاعراں تے لکھاریاں نے عشق نوں دل دیاں بھاونواں اتے انسان دے جذبیاں دا چوٹوواں سرناواں نیا اے۔ ایس حوالے نال پروفیسر سید احمد ہمدانی نے لکھیا اے:

”جیکر فکراک جذبہ اے، تاں ایس جذبے دا ناں عشق ہے، اتے ایہ جذبہ انسان دی فطرت وچ ودیعت کیتا گیا اے، کسے انسان وچ تھوڑا اے اتے کسے انسان وچ زیادہ اے۔ حضرت سلطان باہو آکھدے نیں کہ رب دارستہ ناتے وگیان نال جڑیا اے اتے ناہی اگیانتا نال جڑیا اے، ایہ رستہ صرف محبت اتے اخلاص دارستہ اے۔“ (1)

ایس پکھوں سلطان الطاف علی لکھدے نیں:

”عشق دے رہ اُتے چل کے ای ہجر، لذت، پیڑتے سچے محبوب دی بے نیازی نوں بیان کیتا جاسکدا اے، یعنی ایس رستے وچ، سانوں سارے دکھاں تے اڈیکاں نوں سہنا چاہیدا اے۔“ (2)

عشق حضرت سلطان باہو دیاں ساریاں لکھتاں تے شاعری دا اک پکا حصہ اے۔ اوہناں نے جیون دا جیہڑا درس پیش کیتا اے، اوہدے وچ عشق دی وڈی تھاں اے۔ اوہناں موجب عشق کُل جہانی شہد اے تے انسان لئی سب توں وڈا تے خاص احساس اے، جیہدے باہجوں اوہ جی نہیں سکدا۔ اک تھاں تے آکھدے نیں:

”علم پڑھ کے جے انسان وچ غرور پیدا ہو جائے تے اوہ علم عقل نوں وی کھا جاندا اے۔ ہدایت والا راہ سب توں ودھیا اے۔ جے اپنا سر قربان کر کے وی کوئی خاص سُر یعنی راز ہتھ لگ جائے تے اوہ سودا کر لینا چاہیدا اے تے جے محبت دے بازار وچ وڑن دی لوڑ پے جائے تے کسے رہبر دے نال وڑنا چاہیدا اے جیہڑا اوس بازار دا واقف ہووے۔“ (3)

مولانا جلال الدین محمد پلٹی موجب:

روز سایہ آفتابی را بیاب

دامن شہ شمس تبریزی بتاب (4)

(ترجمہ: جے تینوں تپدی دھپ وچ کسے چھاں دی لوڑ اے تے فیر شاہ شمس

تبریزی دا پلہ پھڑلے)

حضرت سلطان باہو مطابق پیارا ک ربی فضل تے سدا رہن والی نعمت اے۔ پیغمبر دو جیاں

انساناں نالوں ودھیا ہوندے نیں، کیوں جے اوہناں دے سینیاں وچ عشق دا نور چمکدا اے اتے اوہناں دے دل پیار دی روشنی نال بھرے ہندے نیں۔ ایس کچھوں سلطان باہو دے وچار نیں:

”عاشق جے چنگی صلاح من لیندے تاں اپنے گھرنوں کیوں اجاڑ دے۔ اپنی جان تے جگر نوں برہوں والا روگ نالاندے۔ جدوں عشق دا بھانبر بلیا تے فیر جان جہان سب بھل جاندے نیں تے صبر تے ہوش نوں لوٹی پے جاندی اے۔

میں اوہناں توں قربان جاواں جیہناں اپنے دلبر نوں خون بخش دتا۔“ (5)

عشق نوں اک نال تشبیہ دینا تے عشق دی اک وچ سڑنا پنجابی تے فارسی شاعراں دی بہت پرانی طرز اے۔ سلطان باہو وی عشق نوں اک اک قرار دیندے نیں۔ اوہ عشق دی اک وچ سڑ کے آکھدے نیں:

”جدوں ساڈے اندر عشق چمکیا تے اسیں اللہ نوں پچھان لیا۔ ایہ عشق دی اک رات دن سانوں ساڑ دی اے اتے نت اگاں ودھ رہی اے۔ ساڈے اندر بالن دی اے، بھادی اے تے دھواں وی اے۔“ (6)

سلطان باہو عشق دے احساس نوں باغی تے دلیر سمجھدے نیں، جیہڑا کسے قسم دی سانجھ نوں برداشت نہیں کر سکدا۔ اوہناں دا معشوق اکلا اے، واحد تے لاشریک اے، سچا معبود اے۔ اوہ اپنی شاعری وچ تھیں تھیں تے عشق دیاں سختیاں تے مصیبتاں دا ذکر کردے نیں۔ مثال دے طور تے پیٹھ لکھے گئے شعر دیکھو:

ع: عشق اسانوں لسیاں جاتا بیٹھا مار پتھلا ہو
 وچہ جگر دے سنھ چا لائیس کیتس کم اولا ہو
 جاں اندر وڑ جھاتی پائی ڈٹھا یار اکلا ہو
 باجھوں ملیاں مرشد کامل ہوندی نہیں تسلا ہو (7)

فارسی وچ اوہناں دے وچار اچ نیں:

بارھا گفتم ترا دل بارھا
 گرد این ہرگز مگرد این کارھا
 تو نہ ء واقف ز درد دلبران
 عشق آسان نیست مشکل کارھا (8)

(ترجمہ: دلا، میں تینوں کئی واری سمجھایا اے کہ ایہناں عشق والیاں کماں پچھے ناں پے۔ توں معشوقاں ولوں دتیاں ہونیاں پیڑاں نوں نہیں سمجھ سکدا۔ ایہ

عشق سوکھا کم نہیں بلکہ بہت اوکھا کم اے۔)

سلطان باہو دے نیڑے عشق اک اوکھا پینڈا اے جیہدے اُتے ٹرنا نہایت مشکل کم اے۔ ایہ راہ پُرخطر، مشکل تے کنڈیاں دی تیج اے۔ دو بے پاسے اوہناں داننا اے پئی عشق اپنے وس دی گل نہیں۔ ایہ ہو جاندا اے۔ ایہدی پہلی پوڑھی مرشدِ کامل اے جیہدے ملن نال دل نوں تسلی ہو جاندا اے۔

عشق گناں نال پُر اے پردرد باہوں پیار وچ جوش تے جنون مکمل نہیں ہوندا۔ سوز تے گداز عشق دی روح اے۔ درد سلطان باہو دے عشق دا اک وڈا گن اے۔ اوہناں مطابق عشق دا راہ پیڑاں تے ڈکھاں نال بھریا ہویا اے تے ایس راہ اُتے قدم قدم تے مصیبتاں تے تکلیفاں لہھدیاں نیں۔ اوہ آکھدے نیں:

د: درد منداں دا خون جو پیندا کوئی برہوں باز مریلا ہو
چھاتی دے وچ کیتس ڈیرا جیویں شیر بیٹھا مل بیلا ہو
ہاتھی مست سندوری وانگوں کردا پیلا پیلا ہو
اس پیلے دا وسواس ناں کیجے پیلے باجھ نہ ہوندا میلا ہو (9)

سلطان باہو اپنی فارسی شاعری وچ وی انج دے وچار دیندے نیں۔ جیویں اوہ آکھدے نیں:

دم زدن در راہ عشق یار نیست

پارہ شو در راہ او صد پارھا (10)

(ترجمہ: یارا، عشق دے رستے وچ ساہ لین نہیں ہوندا، توں بس اپنے محبوب

دے رستے تے ٹکڑے ٹکڑے ہو جا)

یار در غم عشق تو نال دہی

باید اورا سخت ای جانان مگیر (11)

(میر یا محبوبا، تیرا عاشق وچارہ تیرے عشق دے غم وچ بہت روچکیا اے۔ بن

اوہنوں بوہتی سختی نال پھڑنا نہیں چچدا۔)

وچھوڑا، تنہائی تے درد عاشقاں دے روگ ہوندے نیں۔ محبوب دا وصل زندگی تے زندگی دا مقصد ہوندا اے جدوں عاشقاں نوں محبوب دکھالی نہ دیوے تے اوہ بے قرار تے بے چین ہو جاندا اے۔ محبوب دی ذات وچ فنا ہونا اوہناں لئی امر ہونا ہوندا اے۔ ایسے پاروں سلطان باہو نے اپنی پنجابی تے فارسی شاعری وچ عاشق دیاں مصیبتاں تے عشق دیاں مشکلاں نوں کھول کے بیان کیتا اے۔ اک ہور بیت وچ فرماندے نیں:

گ: گیا ایمان عشقے دیوں پاروں ہو کر کافر رہیے ہو
گھت زنا کفر دا گل وچ بت خانے وچ بہیے ہو
جس خانے وچ جانی نظر نہ آوے او تھے سجدہ مول نہ دہیے ہو
جاں جاں جانی نظر نہ آوے، توڑے کلمان مول نہ کہیے ہو (12)

عقل سانوں جیون وچ آون والیاں مشکلاں داخل دسدی اے۔ پر جیہڑی شے سانوں
عمل ول پر یردی اوہ عشق اے۔ سلطان باہوڈے مطابق کوئی وی احساس عشق اتے ایمان توں ودھ
مضبوط نہیں ہو سکدا۔ عشق دے راہ وچ آون والیاں پیڑاں تے درداں دا موضوع حضرت سلطان
باہوڈی شاعری دا سب توں وڈا موضوع اے۔ اوہ کہندے نیں:

ھ: ہکی ہکی پیڑ کولوں کل عالم کوکے عاشقاں لکھ لکھ پیڑ سہیڑی ہو
جتھے ڈھن رڑھن دا خطرہ ہووے کون چڑھے اس بیڑی ہو
عاشق چڑھدے نال صلاحاں دے اونہاں تار کپر وچ بھیرٹی ہو
جتھے عشق پیا تلدا نال رتیں دے اتھے عاشقاں لذت کھیرٹی ہو (13)
حافظ شیرازی ہوراں ایس بارے آکھدے نیں:

شب تاریک و بیم موج و گردابی چنین ہایل
کجا دانند حال ما سبکباران ساحل ہا (14)
(ترجمہ: کالی رات چھائی اے اتے اسیں سخت پھیریاں ہونیاں لہراں تے
طوفان دے چکراں وچ پھسے آں۔ ساحل اُتے آرام نال بیٹھے ہوئے لوکاں
نوں ساڈی حالت دی کی خبر۔)

سلطان باہوڈے کلام وچ عشق دا مضمون چوکھی اہمیت رکھدا اے۔ کدی اوہ مجازی عشق
دی گل کردے نیں تے کدی حقیقی عشق اوہناں دی کوتا نوں ڈھک لیندا اے۔ ایہ سچے پیار دا جذبہ
آپ شاعر دے دل نوں وی موہ لیندا اے۔ ایس لئی اوہ عشق نوں اک کھیڈ سمجھدے ہویاں
کہندے نیں:

ببازی عشق می بازم سر بازار سر بازم
رہ مردان صفا سازم سر بازار سر بازم (15)
(ترجمہ: میں عشق دی کھیڈ کھیڈ ناواں تے بھرے بازار وچ سردی بازی لاند
واں۔ میں لوکاں دا رستہ صاف کرنا واں تے بھرے بازار وچ سردی بازی
لاندواں)

سلطان باہو دے نیڑے عشق وچ گرفتار ہونا سردی بازی لانا اے تے سردی بازی لان
توں بہ غیر کوئی عاشق منزل نہیں پاسکدا۔ عشق کوئی پوشیدہ شے نہیں ایہ کھلی حقیقت اے۔ ایس لئی میں
سر باز عشق وچ سردی بازی لانا واں۔ کیوں جے سردی بازی لان توں بنا منزل نہیں لہدی۔ ایس
لئی اوہ ہر عاشق نوں ایہ نصیحت کردے نیں:

یار سر بازی بکن در راہ عشق
زانکہ سر بازیست بازی عاشقان (16)

(اے میرے دوست، عشق دی راہ وچ اپنے سردی بازی لادے، کیوں جے
سردی بازی لانا ای عاشقاں دا کم اے)

عشق دے رستے وچ اپنی جان قربان کر دینا یا اپنے محبوب دی خاطر جان قربان کرن لئی
ہر ویلے تیار رہنا، ساڈے پنجابی کلچر دا منیا ہو یا فلسفہ اے۔ عشق دے اصولاں موجب عاشق نوں اپنی
جان دی پرواہ نہیں کرنی چاہی دی نالے اپنے محبوب نال ملن تے جڑن لئی اوہنوں اپنی جان دی قربانی
دین توں وی پچھاں نہیں ہٹنا چاہی دا۔ ایسے وچارنوں سلطان باہو نے پٹھ لکھے شہداں وچ بیان کیتا
اے:

پیش جانان گر بمیرم تا سزاواری مراست
زانکہ شیوہ دوستی جز دوستان مردن خطاست
یار را باید کہ خون ریزد بہ پیش دوستان
تا بزیر چشم بیند یار کین یار مراست (17)

(ترجمہ: جیکر میں اپنے محبوب لئی مرجاواں تے ایہ گل مینوں چھدی اے۔ کیوں
جے ایہ دوستی دا شیوہ اے کہ جے جان سبناں لئی قربان نہ ہووے تاں غلط
اے۔ چنگے سجن نوں چاہی دا اے کہ اپنا لہو سبناں لئی بہا دے۔ تاکہ اوہدا یار
چوری چوری ویکھ لوے کہ ایہی میرا اصل سجن۔)

سلطان باہو عشق دے رستے نوں آسان نہیں سمجھدے۔ اوہناں مطابق، عشق دیاں
منزلاں نوں پار کرنا بہت اوکھا کم اے۔ عشق وچ عاشق نوں اپنے محبوب دا ناز اٹھانا چاہی دا اے
تے اوہدے نخرے نوں وڈے دل نال برداشت کرنا چاہی دا اے۔ محبوب دا ناز اتے نخر، عشق دا
ہک منیا ہو یا حصہ اے۔ سلطان باہو ایس بارے آکھدے نیں:

کس نداند سرّ معشوقان کہ چیست
واقف اسرار شو گردن متاب

رمز عاشق ناز محبوبان نگر
از عتاب دوستان باشد خطاب (18)

(کوئی معشوقاں دے راز نہیں جان سکدا۔ جے توں اوہناں رازاں دا واقف بن جاویں تے اپنی گردن نیویں رکھیں۔ عاشقاں دے رازاں نوں تے محبوباں دے نازاں نوں دیکھنا تے متراں دے عتاب توں بچنا)

ایس کچھوں مکدی گل ایہ اے پئی سلطان باہوئیڑے وصل الہی تے اُچا مرتبہ حاصل کرن لئی عشق جزو لازم اے۔ عشق توں بنا کوئی مردوی منزل نہیں پاسکدا۔ ایہدے نال اوہ ایہ وی من دے نیں کہ عشق نہایت مشکل، پُرخطر تے سخت راہ اے جیہدے اُتے ٹرنا انتہائی مشکل کم اے۔ جدوں کوئی عاشق ایس راہ تے ٹرن دا ارادہ کردا اے تے اوہنوں ایہ سمجھ لینا چاہی دا اے کہ عشق دی راہ اختیار کرنا سُر بازار اپنے سردا سودا کرنا اے یعنی عشق عاشق کولوں سرعام اوہدی جان منگ دا اے۔ جے عاشق کول جان دین دا حوصلہ نہ ہووے تے اوہ عشق نہیں کما سکدا۔ سلطان باہوڈا ایہ وی مننا اے کہ عشق اوہ جذبہ اے جیہڑا بندے دی ذاتی خواہش تے کوشش نال اوہنوں حاصل نہیں ہوندا سگوں ایہ ربی عطا اے۔ رب جیہنوں چاہوے اپنے عشق لئی چُن لیندا اے تے جدوں رب اپنی رضا نال کسے نوں عشق لئی چُن دا اے تے اوہدے لئی عشق دے راہ اُتے ٹرن توں سوا ہو کوئی آپشن نہیں بچدی۔ سلطان باہو نے اپنی شاعری وچ ایس حقیقت توں وی پردہ لایا اے پئی عشق حقیقی لئی رہبر تے رہنما انت ضروری ہوندا اے تے ایہ رہبر یا رہنما مرشد کامل ہوندا اے جیہدے پاروں عشق دے راہ دی کوئی وی مشکل مشکل نہیں رہندی تے عاشق خوشی خوشی ہر اوکڑنوں برداشت کر جاندا اے تے سلامتی نال وصل الہی توں شاداں ہو جاندا اے۔ سلطان باہو دی پنجابی تے فارسی شاعری وچ عشق بارے اوہناں دی مکمل واضح تے دوٹوک فکر تے نظریہ موجود اے۔

References:

- * Assistant Professor, Persian Department, Punjab University, Lahore.
1. Prof. Syed Ahmad Saeed Hamdani, Ahwal-o-Maqamaat-e-Hazrat Sultan Bahu (Lahore: Nashaad Publishers, 1994)64.
 2. Sultan Altaf Ali, Ahwal o Asaar e Farsi e Sultan Bahu (Islamabad: Markaz e Tehqeeqaat e Farsi e Iran o Pakistan, 2003)264.
 3. Sultan Bahu, Abiyat e Bahu, edited and translated by Sultan Altaf Ali (Lahore: Bahu Publications, 2012)174.
 4. Molvi Muhammad Nazir Arshi, Miftah ul Uloom, Sharah Masnavi Maulana Room, Part 1(Lahore: Sheikh Ghulam Ali and Sons)195.
 5. Sultan Bahu, Abiyat e Bahu, edited and translated by Sultan Altaf Ali (Lahore: Bahu Publications, 2012)461.
 6. As Above, 72.
 7. As Above, 459.
 8. Sultan Bahu, Deewan e Bahu, edited and translated by Sultan Altaf Ali (Lahore: Bahu Publications, 2003)62.
 9. Sultan Bahu, Abiyat e Bahu, edited and translated by Sultan Altaf Ali (Lahore: Bahu Publications, 2012)315.
 10. Sultan Bahu, Deewan e Bahu, edited and translated by Sultan Altaf Ali (Lahore: Bahu Publications, 2003)68.
 11. As Above, 124.
 12. Sultan Bahu, Abiyat e Bahu, edited and translated by Sultan Altaf Ali (Lahore: Bahu Publications, 2012)511.
 13. As Above, 624.
 14. Hafiz Sherazi, Deewan e Hafiz, edited by Allama Muhammad Qazvini and Qasim Ghani (Tehran: Intisharaat e Farabi)1.
 15. Sultan Bahu, Deewan e Bahu, edited and translated by Sultan Altaf Ali (Lahore: Bahu Publications, 2003)36.
 16. As Above, 58.
 17. As Above, 110.
 18. As Above, 118.

☆ عائشہ مرتضیٰ
☆☆ ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

غلام مصطفیٰ بسمل: حیاتی تے فن

Abstract:

Ghulam Mustafa Bismil is well known Punjabi poet, writer, critic, and researcher of present era. He presented gift of more than 30 books to Punjabis. Also more his personality as shining star of Punjabi literature in the sky of new generation. Most of his poetry has sweetness and bitterness at the same time. He has religious impact in his poetry specially in the field of Hammad and Naat. Bismil also followed the social and moral values in his writing, as well as follow the sympathy, experience and recognition with the thought of patriotism. He behave as great patriotic in poetry and prose both. He was self created but not depend on others. Excellent and strong role played by him in the field of Punjabi language and literature. This article is the presentation of his different dimensions of Punjabi literature.

Keywords: Poet, Writer, Moral values, Social values, new generation

غلام مصطفیٰ بسمل پنجابی زبان دے جدید دور دے شاعر، ادیب تے محقق نیں۔ اوہناں نوں پنجابی زبان نال ڈھیر چاہ سی۔ غلام مصطفیٰ بسمل پنجابی زبان دی سیوالئی کئی روپ وٹائے۔ کدی ایڈیٹر بن کے کدی شاعر بن کے تے کدی پارکھ بن کے سامنے آئے۔ بسمل جتھے پنجابی زبان دا اُچا، سچا شاعر سی اوتھے اوہ پنجابی ادب دا نگھا پارکھ تے پڑچولی وی سی۔ اوہ ذات دے شیخ سن، اوہناں دا مسلک اہل سنت و جماعت تے سلسلہ طریقت نقشبندی مجددی جماعتی سی۔ اوہ پیر سید

جماعت علی شاہ علی پور سیداں دے مرید سن۔ چھوٹی عمر میں حج کیتا ایس بنیاد تے حاجی اکھوائے دوبارہ حسرت دے باوجود حج نہ کر سکے۔ غلام مصطفیٰ بسمل دے پیو دا ناں حاجی غلام رسول سی۔ اوہناں دے دادے دا ناں شیخ دین محمد سی۔ اوہ چڑے دا کاروبار کر دے سن۔ اوہناں دی بیوی دا ناں برکت بی بی سی۔ اوہناں دے پتر موجب:

” حاجی شیخ غلام رسول دے گھر 4 اپریل 1952ء نوں لاہور و سن پورہ دے

علاقے وچ غلام مصطفیٰ بسمل جے آپ دے سرٹیفکیٹ تے آپ دی تاریخ 4

فروری 1951ء لکھی اے جیہڑی ٹھیک نہیں۔“ (1)

غلام مصطفیٰ بسمل پنڈ داوہ تحصیل نارواں ضلع سیالکوٹ دے رہن والے سن۔ اوہ نیک، صالح، تہجد گزار، خدا ترس تے حق سچ دی روزی کمان تے یقین رکھ دے سن اوہناں دے ماپے سادہ طبیعت، سچے تے غلط گل نوں برداشت نہیں کردے سن ایہو اوہناں دی حیاتی دا خاصہ اے۔ جد اوہناں ادبی دنیا وچ پیر پایا تے ہر صنف وچ طبع آزمائی کیتی۔ خیال تے فکر دے اچھے دیوے بالے جیہناں دی لور ہندی دنیا تیک پنجابی پیاریاں دے دلاں نوں شگھاردی رہوے گی۔ غلام مصطفیٰ دا ادبی ناں ”بسمل ناز“ سی۔ امین خیال اوہناں دے ناں بارے آکھ دے نیں:

” بسمل ایس ناں وچوں مینوں تہاڈے ماییاں دا کملی والے صلی اللہ علیہ وسلم دی ذات

نال عشق ڈا ہڈانگھا جا پدا اے۔ ایس ناں نوں نہ بدلو جے تہانوں ناں بدلن دا

ڈا ہڈا ای چاء اے تے اج میں تہاڈے ناں پانا واں۔ مڑ میں اردو ناولاں لئی

ایہناں دا ناں بسمل ناز رکھیا۔“ (2)

غلام مصطفیٰ بسمل نے قلمی ناں ”بسمل ناز“ لکھنا شروع کیتا جیہڑا اوہناں اپنے استاد دے آکھن تے رکھیا۔ استاد دی نسبت نال غلام مصطفیٰ ایس ناں نوں خوش نصیبی سمجھ دے سن۔ جدوں اوہناں شاعری دا مڈھ بھنھیا تے اوہناں دے ناں بارے لوک نہیں جاندے سن پر ہولی ہولی اوہناں دا ناں لوکاں دی زبان اُتے چڑھ گیا۔ اُج اوہناں دا قلمی ناں ”بسمل ناز“ پے گیا۔ غلام مصطفیٰ بسمل شاعری دا مڈھ سکول دے زمانے توں ای رکھ دتا سی۔ جیہڑا حیاتی دے نال چلدا رہیا۔ اوہناں حمد، نعت، غزل، نظم، رباعی، گیت غرض ہر صنف وچ طبع آزمائی کیتی۔ اوہ کتاباں دا اک ذخیرہ کچھ چھڈ گئے۔ ادب پچیاں لئی ہووے بھاویں وڈیاں لئی اوہناں اپنیاں زرنیز تخلیقی صلاحیتاں نال ہر میدان وچ کامیابی حاصل کیتی۔

غلام مصطفیٰ بسمل دے پنجابی شعری تے نثری پراگیاں وچ پھل تے چنگیاڑے (غزلاں)

روح دی رونی (غزلاں) ڈوگھے پانیاں دی چُپ (نظمیں) پنجابی غزل (ترتیب) اکو حرف تسلی دا

(رباعیاں) باراں برج پنجاب دے (ترتیب مضامین) ہمدیاں سولاں (کہانیاں) پرکھ مہار (تنقید) سیدی یا رسول اللہ (ترتیب نعتاں) عزم منارا (ترتیب بہ اشتراک) چالھی حدیثاں (ترجمہ بہ اشتراک) میلے متران دے (منظوم تذکرہ) اقبال قلندر (ترکیب بہ اشتراک) روپ خشبوواں دے (تذکرہ) اڈاریاں (نظماں، غزلاں) اکھیاں وچ اتری شام (کل غزلاں)، گلید و (سی حرنی) اکھر اکھر چانن (تنقید) پنجابی غزل داررقاء (تنقید) سفنے اندیاں اکھاں (تنقید) اتھر اتھر نعت (نعتاں) اکھراں اولھے رمزیاں (شاعری) ”تلیاں اُتے اکھیاں“، ”بیلاں پیڑاں“، ”تاریخ پنجاب“ (اردو) ”مہکاں“، ”چن حرا دا“، (نعتاں، قلمی مسودہ)، حمداں (قلمی مسودہ)، حدیثاں ترجمہ، (قلمی مسودہ)، آہلنا، (قلمی مسودہ)، پنجابی ناول (تنقید- غیر مطبوعہ) قلمی، نچدے نقطے (پنجابی کہانیاں) شامل نیں۔ ایہناں کتاباں وچ کجھ چھپیاں تے کجھ ان چھپیاں نیں۔ جدکہ اوہناں دے لکھے دیباچے تے تبصرے جیہڑے پنجابی رسالیاں وچ اکثر شائع ہوندے رہے جے اوہناں نوں اکٹھا کر کے چھاپیا جائے تے اوہناں داکم ہور ودھ جائے گا۔ اوہناں دیاں لکھتاں وچ خیال دی اچپائی، فکر دی ڈونگیائی، جذبے دی شدت، مشاہدے دی ودھاتا تے ہور بہت کجھ اے فیرووی اوہ حقیقت نوں حقیقت ای آکھدے سن۔ بیان وچ جھوٹ تے کرددھ نہیں گل ماضی دی ہووے یاں حال دی یاں فیرو مستقبل دی، اوہناں کدھرے وی حقیقت نگاری دیاں حدان توں باہر قدم نہیں رکھیا۔ حمید محسن آکھدے نیں:

”بہل ہوراں ادب نوں اوڑھنا، پچھونا بناندیاں ادب دی اپنی خدمت کیتی کہ
اوہ آن والیاں نسلاں لئی مشعل راہ ای نہیں سگوں منزل دی حیثیت اختیار کر
گئے۔“ (3)

ایسے پاروں اوہناں دیاں لکھتاں حال دے نال نال مستقبل دے تقاضے وی پورے کردیاں دسدیاں نیں۔ اوہناں دی شاعری دا وڈا وصف حیاتی دیاں حقیقتاں دی ترجمانی اے اوہناں اپنی شاعری نوں حیاتی دے رنگ رنگ جذبیاں تے پیچ در پیچ مسئلیاں دے نال انج جوڑیا جیویں اوہناں دیاں لکھتاں وچ حیاتی دیاں ساریاں تلخ، ترش، مٹھیاں، بے ذائقہ، رنگین تے بے رنگ، خوش رنگ تے بدرنگ حقیقتاں دسدیاں نیں اوہناں دے کلام وچ تشبیہاں تے استعاریاں دا وڈا خزانہ اے لفظاں دی تکرار دی اوہناں حد مکا دتی اک لفظ اک شعر وچ کئی کئی وار ورتیا پر ہر واری لفظ ورتن دے معنی ہور ہو جاندے۔ اوہناں دی لکھت دی خوبی ایہ اے کہ اوہدے وچ پنجابی روزمرہ، محاورہ تے کہاوتیں دی ورتوں اے جس توں اوہناں دی زبان دانی دی مہارت دا وی گویڈ لگدا اے۔ اوہناں کول لفظاں نوں سلیقے نال ورتن دا ہنر سی شعراں وچ زور تاثیر، روانی تے سلاست

پیدا کرن واسطے تشبیہ، استعاریاں تے اکھاناں توں ڈھیر کم لتا۔ اوہناں دا مڈھلا ادبی کم اوہناں دی فکری اچھائی دا مونہہ بولدا ثبوت اے۔ جیویں گلیڈو، روح دی روٹی، میلے متراں دے تے بیلا پیڑاں دا، حرفاں دی خشبو، اللہ نال محبت دا ثبوت اوہناں دیاں ون سونیاں حمداں وچ ڈھلکاں ماردا اے، اوہ لکھدے نیں:

سارے رُکھ جے قلمماں ہون سمندر بنن سیاہی
فیروی رب سچے دی صفت ثناء نہ لکھن وچ آوے (4)

بسمل ہوراں موجب جدوں انسان تے کوئی مصیبت آندی اے تے اوہ رب نوں سچے دل نال یاد کردا اے پر جد مصیبت ٹل جائے فیر دنیا دیاں رنگینیاں وچ ڈب کے رب نوں بھلا دیندا اے۔ غلام مصطفیٰ بسمل دا جم پل پنڈا اے لوک اک دوجے دے چنگے ماڑے ویلے وچ سانجھی ہوندے نیں اوہناں نوں پنڈ دے لوکاں وچ اوہ دنیا داری تے نفسا نفسی نہیں دسدی جیہڑی اوہناں نوں شہر دے لوکاں وچ نظر آندی سی۔ اوتھے حق دی گل سزا اے، بھرا بھراواں توں کڑ رکھدے ماڑیاں دی دھپ ڈگ لیندے نیں تے سارے زور آور دا ساتھ دیندے نیں اوہناں پاروں معاشرے دی اصلاح کالی کملی والے دی نظر کرم توں بنا ممکن نہیں۔ چنگا شاعر معاشرے وچ مکن والیاں قدراں بارے فکر مند ہوندا اے اوہنوں چنگے بُرے دی سیہان ہوندی اے اوہناں قدراں لئی رب دے حضور دعا کردا اے تے معاشرے دی اصلاح کرن دی وی کوشش کردا اے تاں جے اخلاق تے انسانیت باقی رہ جاوے۔ ایس پکھوں اختر جعفری نے لکھیا اے:

”چنگے شاعر دی وڈی خوبی ای ایہ وے کہ اوہ اپنے دور دیاں قدراں دا ترجمان

ہوندا اے اوہدے وچ بزرگاں دے تجربے، انسانی ہمدردی، اخلاق تے

انسانیت دی سیہان ہوندی اے۔“ (5)

بسمل ہوراں نعتیہ رباعیاں ”ساہواں دی تلاوت“ راہیں نبی کریم ﷺ نال اپنی محبت تے عقیدت دا اظہار کیتا۔ مدینے نوں دیکھن دی تانگھ، کدھرے سبز گنبد نوں اکھیاں وچ سماں دی سدھر تے کتے حضور پاک ﷺ دے روضہ مبارک دیاں سنہری جالیاں چمن دا شوق من وچ ٹھاٹھاں ماردا دکھالی دیندا اے۔ نعتیہ شاعری ڈھیر اوکھا کم اے کیوں جے اوس وچ اپنی منشا دا اکا دخل نہیں ہوندا۔ نعت وچ شریعت دیاں حداں دا خیال رکھنا ات ضروری اے ایسے پاروں ایہ اوکھی تے نازک ترین صنف اے۔ بسمل نے نعتیہ رباعیاں عقیدت تے محبت نال تخلیق کیتیاں۔ جیہناں وچ دو جگ دے والی، نبیاں دے سردار تے رب دے لاڈلے رسول ﷺ دیاں صفتاں تے تعریفاں دے سچے پھل مہکاں ونددے دسدے نیں۔ جیہناں دی ہر پتی آپ ﷺ نال محبت دا

درس دیندی اے۔ دعا انسان دی تقدیر بدل دیندی اے اوہناں دیاں حمداں تے نعتاں وچ وطن لئی دعاواں تے محبت دا اظہار وی لھدا اے اوہناں دی خواہش سی کہ ایہ وطن اوہ سے طرح ہمیشہ آباد تے سوہنار ہوے جس طرح رب تعالیٰ دا گھر خانہ کعبہ آباد اے ایسے طراں دیاں دعاواں طفیل خلش وی منگیاں۔ اوہ آکھدے نیں:

میرے دیس تے ماکا

کوئی اترے نہ عذاب

تیراوسے کعبہ سوہنیا

میراوسدا رہے پنجاب (6)

بسمل نے دوغلا پن، دھوکہ معاشرے دا وڈا المیہ قرار دتا اے۔ انسان دنیا دیاں رنگینیاں وچ غرق ہو چکیا اے اوہنوں غلط صحیح دی تمیز نہیں رہی اک دو جے توں اگے نکلن دی دوڑ لگی اے۔ بے شک کوئی پیراں تھلے مد جاوے پرواہ کوئی نہیں بازار وچ ہر شے وکھرے بھاملدی اے ایہو حال آپسی رشتیاں دا اے۔ منزل تے اپڑن لئی سدھا راہ چنن دی تھاں نظارے بھال جاندا اے۔ غلام مصطفیٰ بسمل ہوراں حیاتی دے اڈواڈ پکھاں تے نظر پائی اے۔ اکرم باجوہ اوہناں بارے آکھدے نیں:

”اوہ کوئی خواب دیکھن والا شاعر نہیں جیہڑا صرف خیال دی اڈاری یاں خیالی

احساس دی چوبھ دے احساس تے شعر کہندا ہووے اوہ حقیقت پسند شاعر

اے تے سچائی نوں دیکھن پرکھن تے اوہدے نال اکھ ملان دی جرات رکھدا

اے۔“ (7)

بسمل دی شاعری دے سرناویاں وچ کدھرے ذات دادکھ، کدھرے زمانے دی سرد مہری دادکھ، کدھرے بے حسی تے ویلے دیاں بدلدیاں قدراں دادکھ، انسان نوں سب کجھ ہوندیاں دی کلیاں ہون دا دکھ شامل نیں۔ بسمل اک دو جے دادکھ درد وڈاؤن تے دکھ وچ شریک ہون نوں انسانیت دی معراج سمجھدے تے دو جیاں نوں وی درس دیندے۔ دکھاں درداں دی ایہ کیفیت الطاف قریشی کول وی دسدی اے، جیویں اوہ لکھدے نیں:

جتھے دکھ ای دکھ اے فیر وی

جتھے بھکھ ای بھکھ اے فیر وی

جی کردا اے اوتھے جاواں

اوہدی ڈھوڑ دا سرمہ پاواں (8)

موجودہ دور وچ معاشی تے سماجی مسئلیاں دے ڈھیر نہیں۔ کسے انسان نوں دوسرے دی فکر نہیں۔ ہر کوئی اپنی صلیب آپ چکی پھر دا دنیا دیاں پہاڑ ورگیاں مصیبتاں نال ٹکرا کے پھیتی پھیتی ہو رہیا اے۔ ہر جی اپنے خول وچ اے۔ آپسی دکھ درد دا احساس ناپیدا اے۔ ہر کوئی اپنی اپنی راہ تے ٹر دا پیا اے۔ ایس احساس نوں بسکل نے اپنے اکھراں وچ انج بیان کیتا اے:

اودھر تیری راہ اے چناں ایدھر میری راہ (9)

بسکل موجب معاشرے دا المیہ اے کہ انسان دا رشتہ دھرتی نالوں ٹٹ دا جا رہیا اے بندہ دوجے نوں اپنے سامنے مردیاں ویکھ کے چپ رہن دی تھاں دوجے نوں قتل کرن توں وی نہیں ہٹکدا۔ ہر پاسے نفسانفسی دی لہر اے۔ حکمران تے بااثر لوک ملکی قانون توڑن وچ فخر محسوس کردے نیں تے قومی خزانے اتے عیش کرنا، دو جیاں دے حق غصب کرنا تے اپنیاں نوں نوازنا ذہانت نال تعبیر کردے نیں۔ ننگ دھرتیاں حقیقتاں نوں لفظی بانے پوان لگیاں اکثر تخلیق کار جھکدے نیں جد کے اوہناں بارے بسکل بڑے ای سادے پراثر لفظاں تے لہجے وچ گل کردے نیں اوہ وسیب تے وسیباں دی تاریخ مرتب کردے نیں۔ ایس حوالے نال بشیر عابد لکھدے نیں:

” اوہناں دی شاعری راہیں دھرتی واسیاں دے دکھ سکھ، سوچاں، خیالاں،

الیے، سدھراں، سنے، رشتے ناطے دے آپسی تعلق تے ہر اوس شے دی دس

پیندی اے جیہڑی انسانی جیون نال کسے نہ کسے حوالے نال جڑی ہوئی

اے۔“ (10)

اوہناں پنجابی دی ودھاتا واسطے ڈھیر محنت کیتی۔ ادب لئی نویاں راہواں کڈھیاں۔ شاعری نال محبت اوہناں نوں بچپن توں ای سی۔ ایہ صلاحیت اوہناں دے خون وچ سی جیہڑی شے خون وچ رچی ہوئے اوہ اپنا دکھ روپ رکھدی اے۔ اوہناں دی شاعری سچی اے جیہدے وچ ہر اوہ رنگ اے جیہڑا چنگے شاعر دی شاعری وچ ہونا چاہی دا اے اوہناں دیاں غزلاں تے نظماں کسے تعریف دیاں محتاج نہیں۔ غزلاں وچ ہر موضوع اے۔ بسکل دی فنکارانہ صلاحیت تے مہارت نے اوہناں دی غزل وچ سوہنے رنگ بھرے۔ پنجابی دے نال اوہناں اردو غزل دی فکری تے فنی روایت توں وی فائدہ چکیا۔ اوہ لکھدے نیں:

میں ایناں ہو گیا عادی ترے ظلماں تے ستماں دا

ستم تیرے کرم جا پن جفا تیری وفا لگے (11)

اوہناں دی شاعری وچ ہر اوہ رنگ اے جیہڑا دنیا دی بے ثباتی تے سماجی قدراں نوں

انگھیر دا اے۔ اوہناں دی ماں بولی نال محبت غزلاں وچ واضح دسدی اے۔ محبت دا جذبہ ازل توں

اے تے ایس دا وجود ابد تک رہے گا۔ دنیا دی محبت ہمیشہ دکھ دیندی اے پر رب تے اوس دے رسول صلی اللہ علیہ وسلم نال کیتی محبت دنیا تے آخرت دونوں جنت بنا دیندی اے۔ کوئی اجیہا نہیں جیہڑا محبت نہ کرے۔ دنیا نون محبت بھن والے رل جان دے نیں کیوں جے انسان کسے بندے نال پیار کرے تاں ضروری نہیں کہ اوہ وی اوہدے نال وفا کرے۔ ”خورشید اقبال“ اقبالیات دے انسائیکلو پیڈیا وچ محبت نون ائج بیان کیتا:

”محبت جب شدت و جنون کی حد کو چھونے لگے تو عشق کہلاتی ہے خدا نے جب انسان کو پیدا کیا تو اسے بہت سے جذبات سے سرفراز فرمایا ان سب سے ارفع اور پاکیزہ جذبہ عشق ہے جس نے تمام کائنات کو اپنے سحر میں جکڑا ہوا ہے عشق ہی اس کائنات کی تخلیق کا موجب بنا۔“ (12)

بسل درد مند دل رکھ دے سن اوہناں کول غریب لوکاں لئی پیار، محبت دے نال نال بھائی چارے دا وی رشتہ سی۔ اوہ دو جیاں دے دکھ، درد نون اپنا دکھ سمجھ دے سن۔ اوہناں دے اکثر کردار غربت مارے لوکی سن جیہڑے چائن لہجدا یاں ہنیرے وچ ڈب گئے۔ اپنیاں غزلاں راہیں معاشرے وچ ہون والے ظلم تے ستم نون وی بیان کیتا۔ طاقتور غریب طبقے نون ڈرا کے رکھ دے نیں جس پاروں اوس طبقے دے دلاں وچ ڈرتے خوف ہوندا اے اوہناں نون اپنی ذات توں وی ڈرسی اوہ حساس سن اوہناں نون لوکاں دا دکھ کدی پرایا نہ لگا اوہ دو جیاں دے دکھ، درد وچ شامل ہوندے اوہناں دی تکلیف نون اپنی تکلیف جان دے دکھ دے دائمی تسلسل دے باوجود کدے دائمی مایوسی دا شکار نہ ہوئے۔ چونکہ انسان نون اللہ تعالیٰ نے اشرف المخلوقات بنایا۔ ایس لئی اوہدی ذہانت دا کوئی مقابلہ نہیں حیاتی وچ کئی واقفے واپردے نیں بندہ دھرتی نون اپنا سمجھن دی تھان اُکا بیگانہ بنا کے اگے ودھ رہیا اے۔ معاشرے وچ غریباں نون کجھ نہیں سمجھیا جاندا تے امیراں دا راج اے غریب غربت وچ مر جان دے نیں پر چپ رہندے نیں بھیڑا مندا بولنا وی سہ لیندے نیں تے کجھ نہیں بولدے۔ اوہناں دی غزل داخلی تے خارجی ہر دو طرحاں دیاں روشنیاں اپنے اندر لکائی بیٹھی اے۔ ذاتی تجربات تے داخلی کیفیتاں نے غزل دی خوبصورتی وچ وادھا کیتا۔ غزل دے نال نال اوہناں گیت تے نظماں وی لکھیاں۔ روایتی انداز نال اوہناں چومصرعے تے گھوڑیاں ول وی توجہ دتی نال ای ویلے دے ویہڑے وچ کھلو کے اج دی گل بڑے ٹوہر نال کیتی۔ بسل دی شاعری اجتماعی حیاتی دی ترجمان اے اوہناں منافقت تے دوغلی پن نون موضوع بنا کے قومی کردار نون نمایاں کیتا۔ اوہناں منافقت تے اخلاقی کمزوری دے خلاف کھلھ کے احتجاج کیتا۔ بیان کرن دا نواں رنگ تے ڈھنگ اختیار کر کے آسے پاسے کھلھ دے مسئلے بیان کیتے۔ اوہ کی جی نظم ”پتھر نگر“ وچ

لکھدے نیں:

اک نگری اے ایسی جتھے

پتھر دے سب لوک

وچ پھر دا اک جادوگر

جھوں کوئی روک نہ ٹوک (13)

غلام مصطفیٰ بسمل نے اپنے آل دوالے ہون والے معاشرے دی تصویر کشی شاعری راہیں کیتی اوہناں معاشرے بارے دسیا لوک کس طرحاں جھوٹ بولدے نیں تے جھوٹ دے سہارے حیاتی لنگھا دیندے نیں۔ اوہناں جھوٹھ دی ننڈیا تے سچ دی تلقین کیتی۔ کجھ نظماں اجیہاں نیں جیہڑیاں اوہناں دی ذات دے آل دوالے جھمر پاوندیاں دسدیاں نیں۔ شہر، جنگل، لہو، اجنبی، سفر تے رستے، پرانے محل، سورج، چن، رات، دوپہر، پچھلی پہراوہ مخصوص لفظ نیں جیہڑے اوہناں دی ذات نال کجھ نہ کجھ نفسیاتی تعلق ضرور رکھدے نیں۔

بسمل موجب باہمت کدی ہارنوں قسمت داناں نہیں دیندا سگوں اپنی لا پرواہی نوں ہار مندا اے۔ قسمت ای اے جیہڑی اسماناں تیکر لے جاندی اے قسمت دے مارے غرور تے تکبر پاروں عرش توں فرش تے آجاندے نیں۔ رب دی ذات نوں غرور تے تکبر پسند نہیں انسان دی قسمت تے اعمال اوس نوں عرشاں تیکر لے جاندے نیں۔ حیاتی نال قسمت جڑی اے جیہدے راہیں دھرتی تے ترقی دیاں منزلاں طے ہوندیاں نیں بندہ قسمت دا کھٹیا سمجھدا اے۔ قسمت اچاردی اے تے قسمت ای پھٹکاردی اے۔ قسمت نال ہووے تے دنیا ہی جنت اے قسمت ساتھ نہ دیوے تے حیاتی نرکھ اے۔ بدنامی ڈھیر بھیڑی شے اے جیہدے سر آجاوے دنیا اوہنوں جین نہیں دیندی بھانویں بندہ دودھ دا دھوتا ہوئے نگدیا جاندا اے۔ ذات دی حد پار کر کے غلام مصطفیٰ بسمل معاشرے دیاں خارجی حقیقتاں نال ٹکرائیں دی کوشش کیتی۔ خارجی حقیقتاں سماج وچ ظلم، نا انصافی، ناہمواری، دہشت، وحشت، رومان رجھوں دسدیاں نیں۔ ایس کچھوں اختر جعفری لکھدے نیں:

”جدید دور چونکہ مشینی دور اے ایس دور وچ جتھے ہر کم مشینی ہو گیا اے انسان

کول اک دوسرے دی گل بات سنن دا ویلا نہیں۔“ (14)

حیاتی دیاں عام قدراں، لوبھ، کرودھ، لالچ، ذات پات، پیار محبت، خلوص، غرض تمام قدراں بسمل ہوراں شاعری وچ عام نیں۔ اوہ اجیہا شہر و سانا چاہندے سن جیہدے وچ ظلم، زیادتی، آپا دھاپی، ویر، دھوکا، دھرو، نا انصافی تے دولت دی انھی تقسیم نہ ہووے سگوں لوک پیار، محبت، خلوص، ہمدردی تے امن سلامتی دے ماحول وچ حیاتی گزارن دے چاہیوان ہوون۔ پراج تے کل

دے ماحول وچ ڈھیر فرق اے۔ لبہدا اظہار اوہناں اپنی نظم ”کل تے اج دا فرق“ وچ کہتا:

کل تے اک شیریں دے عاشق

دُدھ دی کڈھی نہر

اج دے اک فرہاد نے ویکھو

کھوہ وچ پایا زہر (15)

بسل انساناں نوں آپس وچ جوڑنا چاہندے سن اوہناں موجب انسان پیار محبت توں پرے ہو جان تے درختوں ڈگی ٹہنی بن جانے نیں اوہناں دی حالات اُتے ڈوگھی نظری موجودہ دور دا جبر تے جبر دے نتیجے وچ ہون والی نا انصافی نوں اوہناں نمایاں کہتا۔ اوہناں موجب ظالماں دیاں نا انصافیاں پاروں دیں وچ بھکھ ننگ دا راج اے۔ پیار کرن والیاں نال دنیا کدے چنگا سلوک نہیں کردی۔ لوکی اوہناں نال ویر رکھدے نیں۔ اوہ شاعری توں ہٹ کے چنگے تے بااخلاق انسان سن پیار، محبت، صلح سلامتی اوہناں دی رگ رگ وچ سی اوہناں موجب محبت کدی خوشیاں داساماں بندی تے کدی ہاواں دا سندیس۔ اوہناں موجب خوف صرف ڈر نہیں پیدا کردا سگوں رشتیاں نوں اک دوجے دے نیڑے لے آندا اے۔ جیویں کسے دکھی دا دکھ بھرو لوتے اوہ دن دی تھاں پچھن والے دے موڈھے لگ کے دل دی ہواڑ کڈھ کے دل ہلکا کر لیندا اے:

یار ہوواں سوہنیا تیرے گل وچ پے کے ہساں

مینہ ہوواں تے بدلی بن کے تیرے اُتے وساں (16)

غلام مصطفیٰ بسمل کول دنیا دی بے ثباتی، آخرت دا یقین، اللہ پاک دی وحدانیت تے اخلاقیات ورگے بہت سارے پہلو نیں۔ شاعری انسانی جذبیاں داناں اے جیہدے راہیں شاعر جو محسوس کردا اے کہہ دیندا اے۔ اوہ آپ وی معاشرے دا ای حصہ سن۔ ایس لئی اوہناں سب کجھ معاشرے اندروں ای لتا۔ شاعری حیاتی لنگھاؤن دا شعور اگھیر دی اے۔ اوہدی اُچ نچ توں واقفی دیندی اے۔ شاعری پاروں انسان کجھ چر لئی الا نگھ جاندا اے۔ عبادت بریلوی لکھدے نیں:

”شاعری جذبات کے ساتھ ساتھ شعور و ادراک سے بھی گہرا ربط رکھتی ہے

زندگی میں اس سے اُجالا ہوتا ہے افراد اس سے روشنی حاصل کرتے ہیں وہ جتنا

سکھاتی ہے زندگی کا احساس بڑھاتی ہے۔“ (17)

فکری اچھتا توں وکھ غلام مصطفیٰ بسمل کول فنی حوالے وی نویں نرولے نیں۔ اوہناں شعراں وچ سادہ، عام فہم تے سلیس زبان ورتی کتے کتے صنعتاں دا ورتاوا وی بڑی نفاست نال کہتا اوہ تشبیہ استعارے توں وکھ تمبیحاں دی کھلی ورتوں راہیں شعراں نوں شنگھار دے رہے۔ تھوڑے لفظاں وچ

بوہتی گل کرنا سمندر نون کوزے وچ بند کرن دے برابر اے۔ اوہناں لفظاں نون نویں بانے پوان دی کوشش کیتی ابہام پیدا کر کے تہہ دار گلاں کیتیاں۔ اوہناں موجب یاری کچے دھاگے والی تے گل گئے دے پھوک ورگی ہوندی اے۔ معاشرتی تفاوت تے طبقاتی تقسیم دا کارن غربت تے افلاس نہیں وڈے لوکاں دی منافقت تے دلاں دی تنگی اے۔

غلام مصطفیٰ بسمل نے شاعری وچ اجیہاں سوہنیاں تے انوکھیاں کلاواں ورتیاں جیہڑیاں اوہناں دی اپنی تخلیق نہیں اوہ پوری طرح گھروکے رشتیاں نال جڑے دسدے سن گھروکی حیاتی وچ وی کئی واری جھگڑے، جھیرے، اختلاف تے ہور کئی مسئلے پھلدے نیں۔ غلام مصطفیٰ بسمل ایہناں مسئلیاں نون سترے ڈھنگ نال بیانیا اوہناں دی سوچ موجب دنیا وچ غرور نال رہن دی تھاں عاجزی تے محبت نال رہنا آدر جوگ اے۔ جسٹراں درویش حیاتی نفع نقصان تون بالاتر ہو کے لنگھاندے نیں۔ لوڑ منداں دیاں لوڑاں پوریاں کردے تے نماںیاں دا خیال رکھدے نیں۔ اوہناں دی ہر نظم وچ حیاتی دا کوئی نہ کوئی مسئلہ ضرور موجود سی۔ ایہ مسئلے بچپن دے وی نیں تے جوانی دے وی، بڑھاپے دی سوچ وی اے، ٹیاراں تے گھبراواں دیاں سدھراں دی جھلک وی، سرمایہ داراں دے ظلم تے ستم دی داستان وی محنت کشاں دی حالت زار دی تصویر وی معاشرے دی آپا دھاپی تے افراتفری وی بیان کیتی اے۔ حیدر قریشی اوہناں بارے آکھدے نیں:

”غلام مصطفیٰ بسمل ظلم اور ظالم کے خلاف آواز بلند کرتے ہیں ان کے ہاں مایوس کن حالات میں بھی سچ کی فتح کی امید سلامت رہتی ہے۔“ (18)

غلام مصطفیٰ بسمل دی شاعری وچ مضمون آفرینی، بیان دی مٹھاس، زبان دی سادگی، لہجے دی چاشنی، تخیل دی اڈاری، حکمت دی ڈونگھائی تے موسیقی دے ڈھیر رنگ نیں۔ بیان دیاں اوکڑاں دے باوجود اوہ شاعری نون نویں رنگ، نویں ڈھنگ تے نویں تقاضیاں دے سانچیاں وچ ڈھالن دے قائل سن چپ وٹ کے تماشا دیکھن دے حق وچ نہیں سن۔ اوہناں نیڑے حیاتی دے چار چوہیرے ون پونے موضوع کھلے نیں پر اوہناں نون پرکھن، جانچن تے چنن لئی فن کار دی اکھ ضروری اے اوہناں دی شاعری وچ سوز گداز، رنج غم، درد ترف تے سادگی ہر شے موجود اے اوہ جذباں نون باقاعدہ سامنے لیاون، تے کلام وچ قدرتی عنصر اگھیرن دے ماہرن۔ کلام دی سادگی ثبوت اے کہ جذبے حقیقی تے سچے سن۔ کئی تون کئی تے وڈی تون وڈی نظم لکھن وچ کمال سی۔ اوہناں دی خوبی ایسی بے نظم دا عنوان نہ دی لکھدے تے عنوان اپنے آپ سمجھ آجاندا۔ اوہناں موجب ہر کوئی اپنی ذات تے مصنوعی خول چڑھا کے ٹردا اے۔ صنعتی ترقی، مہنگائی دی ہیرنگری، فیشن دی دوڑ، اک دو بے تون اگے ودھن دی حرص نے انسانی ہمدردی دے جذبے کچل دتے۔ خود غرضیاں،

مفاد پرستیاں نے ہر روایت تے رسم کھوئی ایہدے بارے اکرم باجوه سچ آکھیا اے کہ:

سارا دن غربت دی بچکی دے وچ پسدے رہندوے

راتیں رو رو جانڈے نیں بچے بھکھے ننگے (19)

غلام مصطفیٰ بسمل دیاں نظماں وچ عشق دا تصور اگھڑواں اے اوہ محبوب نوں خیالاں وچ وساکے جینا چاہندے سن تے محبوب نوں اپنے پیار دی تصویر سمجھدے سن اوہناں موجب محبوب دی تے اوہناں دی اپنی ذات نوں اوہ اک مک جانڈے تے محبوب نوں ہمیش نال ویکھنا چاہندے سن اوہدی ذات نوں اپنی ذات سمجھدے سن انسان عشق وچ لاکھ پند اے تے کدھرے کدھرے دل اتے بیتیاں کیفیتیاں نوں استعاراتی رجھوں بیان کردا اے۔ اوہناں دے استعارے دیس پنجاب دی دھرتی نال جڑے سن۔ محبوب دے دیدار توں بغیر دل بھٹی تپدی جا پدی سی محبوب دا ملاپ سینے ٹھنڈ جا پدی اسی۔ پنجاب دے دو بے شاعراں وانگوں غلام مصطفیٰ بسمل وی غزل وچ پنجاب تے اوہدی دھرتی نال پیار دا اظہار گوڑھا اے۔ شاعری وچ عشق تے محبت دیاں اوکڑاں دسدیاں نیں۔ عشق انسان نوں جھلا کر دیندا اے۔ اوہ دکھ وچ ہسد اتے سکھ وچ روند اے بسمل موجب عشق توں ودھ عشق دیاں پیڑاں نوں کوئی نہیں جان سکدا۔ حسن تے عشق دی کشکش وچ زمین واسی ہو کے چن ورگے چہرے نال یاریاں دو بے شاعراں وانگوں دو جیاں وانگوں غلام مصطفیٰ بسمل چن ورگے مکھڑیاں توں متاثر سن جیہڑے اکھاں تے اداواں دے راہیں دو جیاں نوں موہ لیندے نیں۔ جیہناں دیاں زلفاں رات نوں شکار کردیاں تے اچے مکاناں دیاں رنگلیاں باریاں وچوں چن ورگیاں جا پدیاں نیں، لکھدے نیں:

دھانی چنی زلفاں اُتے انج پنی لشکاں مارے

جیویں رنگی چاننی پئی اے گلشن گلشن رنگدی

حسن سلوک پیا ڈلھکاں مارے اکھاں مستی بھریاں

رنداں وچ وچھائی ہووے مجلس جویں ملنگدی (20)

شاعری خداداد ملکہ اے ایہ نعمت ہر کسے نوں عطا نہیں ہوندی۔ قدرت جیہدے تے مہربان اے اوہنوں دل دی گل کرن دا سلیقہ وی بخش دیندی اے۔ شاعر تے پیا کے تے ہڈاں نوں کھور کے شعر دے بوٹے کڈدا اے۔ جس طرح شیش محل تے تاج محل ورگے شاہکار فنکاری دا مونہہ بولد اے ثبوت نیں ایسے طرح شعر شاعر دی حساسیت تے شعری فن دا ثبوت اے۔ غلام مصطفیٰ بسمل ارج دے اچے تے سچے شاعر سن۔ شاعری ہووے بھاویں تحقیق تے تنقید، بسمل ہوراں دو جیاں دی محنت تے تکیہ کرن دی تھاں اپنی ہمت دے دیوے بالے۔ اوہناں فکر تے فن دے لے پینڈے وچ

جیہڑے روشن میل پتھر تراشے۔ اوہناں نوں شہرت تے وڈیائی جال پامردی سی ہرنویں زمانے کولوں
 بھرویں ادبی وجود منوان دا ول وی آوند اسی تے اپنیاں شاہکار لکھتاں پاروں اپنی وڈیائی تے اُچیائی
 دے معیار نوں ہوراچارن دا حوصلہ وی رکھدے سن۔

اے وی بسکلت سیت نہ لتھی

(21) سورج گھول کے پی لیا سارا

☆☆☆

References:

- * Ph.D. Punjabi Research Scholar.
- ** Chairperson, Department of Punjabi, Lahore College for Women University, Lahore.
- 1. Gal baat: Usman Pattar, Tab: Gujranwala, Tareek 19 April, 2023
- 2. Ameen Khayal, Sullah Sir Sirderi, Gujranwala, Punjabi Adabi Markaz, 1995, P:48
- 3. M. Iqbal Najmi (Sir Parast), Dilchsub, Sah Mahi, Gujranwala, January 2017, P:164
- 4. Ghulam Mustafa Bismil, Roop Khushbowan Dey, Lahore: Aqadmi, 1982, P:12
- 5. Akhtar Hussain Jaffari, Syed, Dr, Punjabi Adabi Sinfah, Lahore: Imporium Publishers, 1971, P:38
- 6. Tufail Khalish, Mitti Die Khushbu, Lahore: Punjabi Adabi Markaz, 1992, P:38
- 7. Akram Bajwa, Punjabi Nazam Die Ratun, Lahore: Adab Rung Publications, 2004, P:46
- 8. Altaf Qureshi, Akhiyan Dey Purchaway, Lahore: Kashmir Kitab Ghar, 1986, P:48
- 9. Ghulam Mustafa Bismil, Rooh Die Rooni, Lahore: Punjad Academy Doh Moriya, 1979, P:60
- 10. M. Iqbal Najmi (Sir Parasat) Dilchsup, Shamahi, Gujranwala: January 2017, P:109
- 11. BUKhari, Abu Abdullah Bin Ismail, Imam ul Jamiya Ulsahi, Dirul Islam: Arayaz, 1999, Kitab ul Wazu, Bab uz Ulqa Alizahr ulmusala Qadrwa Jeefat ulm Tafsad Aleh Salat, P:242
- 12. Ghulam Mustafa Bismil, Udahriyan, Sheikhpura: Kuriyan Punjabi Culture Association, 1974, P:84
- 14. Urdu Encyclopedia, Lahore: Ferozsos Private Limited, 4th Edition, 1401, P:752
- 13. Ghulam Mustafa Bismil, Dongey Paniyan Die Chup, Lahore: Usman

Brother S.N. P:28

15. Akhtar Hussain Jafferi, Dr, Navaiy Zavaiy, Lahore: Emporium Publishers, 1989, P:42
16. Ghulam Mustafa Bismil, Dongy Paniyan Die Chup, Lahore: Usman Brothers, S.N. P:34
17. Ghulam Mustafa Bismil, Rooh Die Rooni, Lahore: Punjnad Academy Doh Moriya Pul, 1979, P:20
18. Ibadat Barilwi, Dr. Shiri Kaya Haey, Lahore: Idara Adab Tanqeed, 1989, P:201
19. M. Asif Khan (Editor) Punjabi Tamahi, Lahore: January ta March 1990, P:23
20. Akram Bajwa, Punjabi Nazam Die Ratun, Lahore: Adab Rung Publications, 2004, P:66
21. Ghulam Mustafa Bismil, Roop Khushbowan Dey, Lahore: Aqadmi, 1982, P:22

☆ محمد اشفاق صدیقی
☆☆ ڈاکٹر عائشہ رحمن

شہباز دانش دا تہذیبی شعور

Abstract:

Shahbaz Danish is a famous sufi poet of this era. Who has adopted a various colours of social civilization consciousness in his poetry. Civilization depends on developed system of culture, behaviour, character and way of life of humanity who follows the rules of society ethically and lives there fairly while the fair justice system is a fundamental part of a civilized society. In this article his social civilization consciousness theory is briefly discussed from his poetry which impacts a shadow of poetic elements to adopt good deeds, love, sympathy, justice, speak truth and patience to build an ideal society. His thoughts gives us awareness to avoid from unfair means, cruel behaviour, exploitation, and negative activities in the society. His poetry enthusiasm in the hearts to eradicate evil from roots and flourish love and peace in the society which seems to urge a human being to use energies on right path for creation of an ideal society globally.

Keyword: Civilization concepts, Shahbaz Danish, poetic consciousness on social reforms , ideal society .

پلاک ڈکشنری دے مطابق تہذیب دے لغوی معنی سوارن، پاک کرن، خوش اخلاقی، چنگے طور طریقے تے اصلاح کرن دے نیں۔⁽¹⁾ جدکہ عربی وچ مدنیت تے حضارت تہذیب دے معنیاں لئی استعمال ہوندے نیں انگریزی وچ civic, civil تے civilization ورگے اکھر تہذیب لئی ورتے جاندے نیں۔ اصلاحی مفہوم وچ تہذیب توں مراد انسان دا اپنی اخلاقی تے ذہنی

صلاحیتوں نوں سوار کے منظم طریقے نال استعمال کرنا اے تاں جے معاشرے دیاں تہذیبی قدراں علوم، فنون، نظریات، عقائد تے افکار نوں سلکھنے ڈھنگ وچ انسان اپنیاں نسلاں نوں ترقی کرن لئی اگے منتقل کر سکے۔ ڈاکٹر سجاد باقر تہذیب دی تعریف اٹج کر دے نیں:

”تہذیب نام ہے زندگی کے اعلیٰ تجربوں کو گرفت میں لے کر انہیں ساکن کرنے کا اور ترقی نام ہے زیادہ سے زیادہ تجربے کرنے کا اور اس لئے ہر زندہ تجربے کی بنیاد تہذیب پر ہوتی ہے اور ہر زندہ تہذیب کی بنیاد تجربوں پر ہوتی ہے۔“ (2)

انسان معاشرتی قدراں اُتے نفسیاتی، فکری، اخلاقی تے نظریاتی حوالے نال داخلی تے خارجی اثرات مرتب کردا اے۔ تہذیبی پکھوں انسان نوں چاہی دا اے کہ اوہ ظاہری طور تے معاشرے وچ مادی لوڑاں نوں پورا کرن لئی جیہڑے طریقے اختیار کرے اوہ غیر اخلاقی نہ ہون۔ جیہدے اثرات براہ راست معاشرے اتے مرتب ہوندے نیں۔ جدوں کہ باطنی شعور دے حوالے نال اوہ اپنے اعمال، اخلاق تے کردار نوں سوارن لئی یقین، صبر، قناعت، شکر تے توکل کردیاں درجہ کمال تک پہنچے۔ انسان دا ورت و بہار، میل جول، بول چال، ادبی رویہ اوہدے کردار دی گواہی دیندا اے کہ اوہ عملی طور تے مذہبی تے سماجی قدراں دی پالنا کرن لئی کناں کوسلیقہ مند، باشعور تے تہذیب یافتہ اے۔ تہذیبی شعور دا دائرہ کار انسان دی حیاتی دے وسیع کینوس دا احاطہ کردا اے۔ اوہ انسان نوں معاشرے وچ اعتدال پسندی، مساوات، عدل، اخوت، پیار تے انسانیت دا احترام کرن ول دھیان کراؤندا اے۔ تاں جے معاشرہ امن دا گہوارہ بن سکے۔ ایہدے برعکس ظلم، جبر، غرور، نفرت، کدوہ، ہنکار، خود غرضی، فضول خرچی تے استحصالی رویے نوں اختیار کرن توں روکدا اے۔ جیہناں دے کارن معاشرے وچ انتشار پیدا ہوندا اے۔

شاعر اپنی علمی بصیرت تے تخیلاتی طاقت دے ذریعے دینی، سیاسی، سماجی، ثقافتی، تے تہذیبی قدراں دی رچنا کردا اے۔ اوہ اپنے جذبے، خیال تے سوچ وچار نوں سماجی مشاہدے دی بنا ء تے الیکڈا اے۔ شاعری کیوں کہ متھے ہوئے اصولاں تے قاعدیاں دے تحت بحر تے وزن نوں ملحوظ رکھدیاں کیتی جاندی اے۔ جیہدے وچ گھٹ توں گھٹ اکھراں راہیں وڈیاں فلسفیانہ گلاں کیتیاں جاندیاں نیں۔ جس پاروں اکھراں دی تاثیر نثر دے مقابلے وچ ہور ودھ جاندی اے۔ ایہ اوہ صفت اے جیہڑی شاعر نوں معاشرے دے دو جیاں منکھاں توں ممتاز وی کردی اے۔ شہباز دانش عصر حاضر دے اک گیانی تے پرسدھ کوی نیں جیہناں دی سماجی، اخلاقی، ثقافتی تے تہذیبی قدراں نال بہت گورھی جڑت اے۔ اوہ معاشرے دے منکھاں نوں مہذب بنان تے شعور نال

وابستہ کرن والے اخلاقی تے نفسیاتی اصول اپنیاں رچناواں وچ مشاہدے تے علمی بصیرت نال اُلکدے نیں۔ جیہناں وچ جذبیاں دی حقیقت نال جڑت ودھیری ملدی اے۔ ایس لئی اوہناں دے شعراں وچ دلاں اُتے اثر کرن والی تاثیر بہت زیادہ پائی جاندی اے۔ شاعر سماج دارکن ہوندا اے تے معاشرے توں اثر قبولد اے۔ ایس پکھوں ڈاکٹر احسان اللہ طاہر لکھدے نیں کہ:

”کسے وی شاعر دے کلام نوں سمجھن تے پرکھن واسطے اوہدے زمانے دے سیاسی، مذہبی تمدنی، تہذیبی تے ادبی حالات توں جانکاری ات ضروری اے۔ کیوں جے کوئی مُنکھ اپنے معاشرے تے وسیب کولوں نہ تے وکھریاں رہ سکدا اے تے نہ ایس توں اثر لئیو بنا رہ سکدا اے۔“ (3)

شاعر نوں معاشرے دی دوجی اکھ وی آکھیا جاند اے اوہ جو کجھ معاشرے وچ ویکھدا اے۔ اوہنوں سماجی تے تہذیبی قدراں دے رنگ ڈھنگ وچ اپنے فکری خیالاں راہیں اکھراں دے بانے پوا دیندا اے تے جیہدے پچھے اوہد فہم، شعور، وجدان تے ادراک وی کم کر رہیا ہوندا۔ شہباز دانش اپنیاں رچناواں وچ علمی بصیرت تے فکر دے ذریعے انسان نوں تہذیب و تمدن دے اصولاں تے قاعدیاں دی عملی طور تے پابندی کرن ول راغب کردے نیں۔ جیہدے اوہناں دی شاعری وچ تھیں تھیں اتے کھنڈے ہوئے نیں۔ اوہ کدھرے انسان نوں دین نال جڑت پکیری کرن دی دعوت دیندے نیں تے کدھرے پیار، محبت، اخوت تے خوش اخلاقی دا درس دیندے نیں۔ کدھرے اوہ دوجیاں نال رواداری دے سلوک دا امتیازی جذبہ دل وچ رکھن تے انسان نوں اپنی خارجی تے باطنی اصلاح دی آکھیا دیندے نیں۔ اوہ معاشرے دے منکھاں دے دکھ درد سانجھے کرن تے ہمدردانہ رویہ اپنان ول وی دھیان کراؤندے نیں۔ کدھرے اوہ معاشرتی روگاں نفرت، تکبر، حرص، کرودھ تے ظلم ورگے استحصالی رویے توں انسان نوں روکدے نظر آؤندے نیں۔ کیوں جے اوہ سمجھدے نیں بحیثیت انسان سارے برابر نیں کماں کاراں دی وجہ توں کوئی نکاؤڈا نہیں ہوندا سگوں چنگے اخلاق تے سوہنے ورت و بہار نال ای چنگے مندے وچ تمیز ہوندی اے۔ کیوں جے تہذیبی شعور اعلیٰ اخلاقی قدراں دا چاہی وان ہوندا اے، جنہوں معاشرے دی لوکائی اپنے افعال تے اعمال دا حصہ بناؤندی اے۔ سچائی اتے قائم اصولاں نوں اپنی روزمرہ حیاتی وچ نافذ کردی اے تے عدل، انصاف تے رواداری دے اصول عملی طور تے معاشرے وچ لاگو کرن دے نال نال اوہ اوہناں اصولاں تے قانوناں دی پابندی وی کردی اے۔ تاں جے دوجیاں دی دل آزاری نہ ہووے تے معاشرہ ترقی دی راہ اتے چلدا رہوے۔ ایس طرح دی اخلاقی، سماجی تے تہذیبی قدراں دی آگھی شہباز دانش دی شاعری وچ ملدی اے۔ جیہڑی انسان نوں حقیقت توں جانو کران دے

نال نال اوبدی اخلاقی تے نفسیاتی اصلاح وی کر دی اے۔ اسیں تہاڈے نال سامنے اوہناں دی شاعری وچوں تہذیبی شعور دے پکھ سانجھے کردے آں۔

اوہناں دا تہذیبی شعور انسان نوں روایتی تے حقیقی قدراں نال جوڑ دا اے۔ اوہ انسان نوں نفسانی سدھراں نوں پورا کرن لئی کھج دھرو دی بجائے صبر تے شکر دا پلہ پھڑ کے حیاتی نوں گزارن دا گر دسدے نیں۔ کیوں جے دکھ، تکلیف تے پریشانی نوں سانجھا کرن توں ہر کوئی کئی کتر اؤندا اے۔ اوہ معاشی پکھوں معاشرے وچ انتشار دی تھال اخلاقی سدھار دی گل انج اپنی رچنا راہیں سانجھی کردے نیں:

گزاریں عمر صبر تے شکر کر کے
کوئی ساجھی کسے دے دکھ دا نہیں (4)

تقابلی پکھوں اوہ روایتی قدراں دی پالنا کردے دسدے نیں اوہناں دی ایہ فکر بابا فریدؒ نال گوڑھا میل کھاندی اے۔ بابا فریدؒ نے کئی ورھے پہلاں انسان نوں لو بھ توں بچن تے قناعت کرن دی اخلاقی سوچ اپنے شلوک وچ کیتی سی تے دو جیاں دے مال اُتے حرص بھریاں اکھاں رکھن توں منع کیتا سی:

رُکھی سکھی کھاء کے ٹھنڈا پانی پیوئے
پھریدا دیکھ پرانی چوپڑی نا ترسائے جیوئے (5)

اوہ معاشرے وچ امن دے چاہی وان نیں کیوں جے وہ انسان نوں سدھی ساہنویں حیاتی نال جڑن دا سجھا دیندے نیں۔ اوہ سمجھدے نیں کہ انسان نوں اوبدے عملاں دی کھج پر تیت وی ہونی اے۔ ایس لئی اوہ یوم حساب توں پہلے ای انسان نوں معاشرے دا تربیت یافتہ رکن بنن دی سماجی آگھیا انج اپنی شاعری راہیں دیندے نیں:

ناں کر ہیریاں پھریاں اتھے اپنے پیٹ دی خاطر توں
اللہ نے جد پچھیا تینوں کسے وی کم نال آؤنا اے (6)

اوہ دنیا دے نال جڑیاں شیواں دی حقیقت توں انسان نوں جانو کراؤندے نیں کہ ویلے سر چنگے عمل کیتے ہوون تے پچھتاؤنا نہیں پیندا۔ اوہ انسان نوں دنیا وچ چنگے تے خیر دے کم کرن ول راغب ای نہیں کردے سگوں ویلے دے نال چلن دی مت وی دیندے نیں کیوں جے اوہ سمجھدے نیں دنیا آخرت دی کھیتی اے۔ اوہناں دا ایہ شعر ایس گل دی شاہدی بھر دا پیا اے:

چنگے عمل کری جا اتھے جے کر کجھ کماؤنا ایں
ہتھ نہیں آؤنا لنگھیا ویلا دانش توں پچھتاؤنا ایں (7)

معاشرے دیاں فرسودہ رسماں جیہڑیاں آپسی محبت تے بھائی چارے وچ رکاوٹ پیدا کردیاں نیں، اوہ اوہناں رسماں دی پیروی کرن توں منع کردے نیں۔ کیوں جے اوہ سمجھدے نیں کہ بے جا ذاتی رکھ رکھاؤ والیاں ایہ رسماں سماج دے وچ لوکائی لئی اوکڑاں پیدا کردیاں نیں۔ جیہناں دے کارن عام طبقے دی سکھی حیاتی اجرن بن جاندی اے۔ ایہ رسماں انسان دے سکون وچ کندھ بن جاندیاں نیں۔ ایس لئی اوہ اپنی رچنا وچ انسان نوں ایہناں فرسودہ رسماں نوں توڑ کے اگے ودھن دا جذبہ اٹخ دان کردے پئے نیں:

توڑ دے رسماں جگ دیاں توں
رسماں دے وچ کیہ رکھیا اے (8)

اوہ معاشرے دے اوہناں لوکاں دی حقیقت نوں سامنے لیاندے نیں جیہڑے ظاہری طور تے حق سچ نوں دین ایمان تے کہندے نیں پر جدوں سچ بولن دا ویلا آؤندا اے تے اوہ سچ بولن توں گریز کردے نیں۔ جدوں کہ سچ نال حقیقی جڑت انسان نوں ہمت، طاقت تے قوت دا ایمانی جذبہ سدھی راہ اتے چلن لئی دان کردی اے۔ اوہ کڑی تنقید کردیاں لوکاں دے اندر خوف دی فضا پاروں بزدلانہ تے منافقانہ رویے نوں کھول کے بیان کردے پئے نیں۔ جیہڑے ویلے دے پرچھانویں پٹھ جدید دور دے تقاضیا مطابق اپنے آپ نوں ڈھال لیندے نیں:

جیہڑے لوک سچ نوں آکھن دین ایمان
سچ کہن توں خورے کیوں اوہ ڈردے رہندے (9)

اوہ معاشرے دی اوس فضا ول وی اشارہ کردے نیں جیہدے پاروں اج دا منکھ جبر پٹھاں اپنی حیاتی گزار رہیا اے۔ جے اوہ سچ کہنا وی چاہوے تے آل دوال دے جابر لوکاں دے ڈرتوں نہیں بولدے۔ ایس طرح دے سماجی رویے دی رچنا اوہ اٹخ کردے نیں:

کیسے لوک نیں کیسا ویلا آگیا اے ہن یارو
سچ کہنا جے چاہووی تے سچ کوئی کہن نہیں دیندا (10)

اوہ دنیا وچ محبت دے جذبیاں نوں پروان چڑھان دی گل کردے نیں تے نفرت نوں مڈھوں ختم کرن دے چاہی وان نیں۔ کیوں جے محبت ای اوہ راہ اے جیہدے ذریعے دلاں اتے حکمرانی کیتی جاسکدی اے تے حقیقت وچ جیہڑا دلاں نوں فتح کر لیندا اے اوہ ای فاتح زمانہ اے۔ اوہ صرف دو جیاں نوں متاں دین نوں ای کافی نہیں سمجھدے سگوں ذاتی اصلاح کردیاں آپ وی سدھی راہ نوں اختیار کرن دی سماجی سوچھی دیندے نیں:

دنیا وچ جے پیار ودھاؤ تے چنگا اے

مڈھ توں نفرت مار مکاؤتے چنگا اے

لوکاں تے متاں دیندے رہندے او

آپ وی سدھی راتے آؤتے چنگا اے (11)

لوکائی وچ پنگرن والے دوہرے معیار دے رشتے جیہڑے معاشرے وچ طبقاتی ونڈ نوں رواج دیندے نیں سماج نوں اکائی دی تھاں دو دھراں اُتے تھلویں طبقے وچ ونڈ دے نیں۔ جیہناں پاروں لوکی دولت دے معیار نوں مکھ رکھ کے رشتیاں نوں عزت دیندے نیں۔ جے معاشرے وچ کوئی غریب ہووے تے اوہدے نال رشتہ رکھن توں عذر محسوس کردے نیں۔ جس پاروں انسان دا رویہ معاشرے وچ غیر اخلاقی تے خود غرضی دے کردار دی شناخت دا سبب بن دا اے۔ کیوں جے اوہ سمجھدے نیں انسان دا ایہ خود غرضانہ رویہ سماجی ترقی دی راہ وچ رکاوٹ تے حقوق دی غیر منصفانہ تقسیم دا کارن بن دا اے۔ ایس لئی اوہ لکھدے نیں:

دولت ویکھ کے غیر وی اپنے بن جاوے

غربت پاروں رشتے سارے ٹٹ دے نیں (12)

اوہ اج دے منکھ دی نفسی حالت تے بے راہ روی دے طور طریقے اپنان والے لوکاں دی گل چھوہندے نیں تے نفس پرستی دے موجب سماجی قدراں نال کھلواڑ ہوندا پسند نہیں کردے۔ کیوں جے نفس پرستی انسان نوں گراہے پا کے دین تے اخلاقی قدراں توں ڈراڈے لے جاندی اے تے عملی طور انسان پٹھے کم کرن لگ پیندا اے۔ جیہناں نال لوکائی دی حیاتی وچ انتشار پیدا ہوندا اے۔ اوہناں دی ایہ رچنا ملاحظہ ہووے:

نفس نوں گھیرا پایا نفس پرستی نے

پٹھے پاسے لایا نفس پرستی نے (13)

اوہ انسان دا نفس دے پچھے لگ کے رب دی ذات نوں بھلن دی گل کردے نیں کیوں جے انسان جدوں نفس دا کہنا مننا شروع کردیندا اے تے فیر اوہدا ضمیر مردہ تھی ویندا اے۔ جس پاروں اوہنوں اچھائی تے برائی وچ تمیز کرنی اوکھی ہو جاندی اے تے اوہدی معاشرے وچ عزت وی گھٹ جاندی اے۔ لوک اوہنوں قدر دی نگاہ نال نہیں ویکھدے۔ اوہ ایہو جی فکر دی رچنا رنج کردے نیں:

نفس دے پچھے لگ کے لوک

رب اپنے نوں بھل دے پئے نیں (14)

اوہ اک ہور رچنا وچ باطنی اصلاح ول دھیان کراندیاں لکھدے نیں کہ من پلینت جو

کہوے تینوں نفس نوں اوہ کارے نہ کرن دیویں کیوں جے جدوں اوہ بے مہارا ہو جاندا اے تے
فیہر ہدایت دی راہ انسان بھل جاندا اے۔ خیر تے نیکی دے رستے دی بجائے گمراہی ول ٹر پیندا
اے۔ ایس لئی اوہ انسان نوں نصیحت کردے نیں کہ اپنے من دے ویہڑے وچ شیطان نوں نہ وٹن
دیویں۔ کیوں جے اوہ انسان نوں گمراہے پادیندا اے۔ ملاحظہ ہووے:

من پلپیت کہوے جو تینوں

نفس نوں اوہ کرن نہ دیویں

اپنے دل دے ویہڑے اندر

توں شیطان وٹن نہ دیویں (15)

انسان اپنی حیاتی نوں قدرت دے فطری قوانین دے تحت بسر کرے تے اوہدے وچ
اک حسن پایا جاندا اے جیہڑا قدرتی طور تے سماجی تنظیم دے تعمیری پہلوواں نال جوڑ دا اے۔ اوہ
حسن معاشرے دے منکھاں دی تخریبی سوچ پاروں خراب ہو جاندا اے ایس لئی اوہ معاشرے لئی
کینے، بغض تے حسد نوں دشمن سمجھدے نیں کیوں جے ایہ اوہ غیر اخلاقی قدراں نیں جیہناں نال
انسان دا کردار ای تباہ نہیں ہوندا سگوں معاشرتی قدراں دی وی بے قدری ہوندا اے۔ جیہناں دی بنا
ء اتے سماجی سطح تے اک خوف تے ڈردی فضا پیدا ہو جاندا اے۔ انسان اوہناں شیواں دی تاہنگ
پچھے پے جاندا اے جیہناں نے اوہدا ہمیشہ ساتھ نہیں دینا۔ اوہ فانی شیواں نوں حاصل کرن لئی اپنی
اصل توں دور چلا جاندا اے۔ انج دے تہذیبی شعور دا ادراک اوہناں دی ایس رچنا وچ ملدا اے:

بندہ ویکھ حیاتی نوں حیاتی کولوں ڈردا

کینے، بغض، حسد ہتھوں آپ پیا اے مردا

جس نے رہنا نہیں ہمیشا چھڈ جانا اے ساتھ

اوہدے لئی اے بندہ ویکھو کیہ کیہ اے کردا (16)

اوہ معاشرے وچ قرابت دے رشتیاں وچ تریڑاں پین دا کارن زردی حرص، لالچ تے
لوبھ نوں گرداندے نیں جیہدی وجہ توں بھائی بھائی دے نیڑے نہیں آؤندا۔ کدھرے اوہ اپنا حق
ای نہ منگ لوے۔ حقوق دی پامالی قریبی رشتیاں وچ زردے لالچ دی وجہ توں ہو رہی اے۔ ایہ
دنیاوی متاع دی کھچ انسان نوں دین توں دور کر دی اے تے اوہ لوک جیہڑے سچ دی راہ دے
پاندھی ہوندے نیں اوہ اوہناں بے دین لوکاں وچ جبری طور تے معاشرتی انتشار توں بچن لئی نبھا
کردے نیں۔ اوہناں دی ایہ رچنا انج دے خیالاں دی ترجمانی کردی اے:

بھائی بھائی دے نیڑے نہیں آؤندا زرنے کمیٹی دوری

بے ایماناں دے وچ رہناں ساڈی اے مجبوری (17)

اوہ معاشرے دے اوہناں لوکاں دی عکاسی کردے نیں جیہڑے ظاہری طور تے دینی وضع قطع دے مالک نیں پر باطنی رویے دے حوالے نال اوہ لوکاں دی دے زخماں اتے مرہم رکھن دی بجائے نمک چھڑکدے نیں۔ ایہتوں تک کہ اوہ اکھراں دے سحر نال دو جیاں دی حیاتی وی کھوہ لیندے نیں۔ اوہ عامل بے عمل نیں جیہڑے دو چار شہد سکھ لیندے نیں تے ویداں وانگوں روپ دھار کے اوہناں لفظاں دا غلط استعمال کردے نیں۔ امن دی تھاں تے سماجی تخریب کاری دا سبب بن دے نیں تے ظاہری طور تے دین دے ٹھیکیدار لگدے نیں جدوں کہ اندروں سپاں وانگوں ڈسدے نیں۔ اوہناں دی ایہ رچنا ایس گل اُتے پورا اتردی دکھالی دیندی اے:

لفظاں دے نال لوکی مر دے جان دے

اج کل دے اے پیر کیہ کیہ کردے جان دے نے

باہروں دین دے ٹھیکدار لگدے نے

سپاں وانگوں اندروں لڑ دے جان دے نے (18)

اوہ انسان نوں دنیا دی رنگینی، کفر دی لالی تے چٹی چھڑی نوں ویکھ کے گراہے پین توں منع کردے نیں تے سماجی قدراں نوں روندن توں روکدے نیں۔ اوہ اخلاقی حدیں وچ رہن دا ادراک سانجھا کردے نیں۔ کیوں جے انسان جتاں چر حدیں وچ رہندا اے۔ اوہنوں اپنی حیثیت یاد رہندی اے۔ مٹی دا بنیا ایہ پتلا جدوں میں دی بھینٹ چڑھدا اے تے فیر اوہ معاشرتی حدیں اُلانگ کے غیر اخلاقی کم کردا اے۔ ایہ غیر اخلاقی حرکتاں سماج وچ کلنک دی طرح چہدیاں نیں۔ جیہناں نوں کوئی وی باشعور انسان پسند نہیں کردا۔ ایس دی تھاویں اوہ معاشرے وچ پیار دی مٹھی خوشبو تے لوونڈن دی گل کردے نیں۔ جیہڑی نور وانگوں دلاں تے دماغاں نوں روشن کردی اے۔ اوہ انسان نوں اوہ کم کرن توں منع کردے نیں جیہڑے سماج وچ سدھی راہ اتے چلن لئی انھیری رات تے ہیری وانگوں جھلن دا سبب بن دے نیں۔ اوہناں دی ایہ رچنا ایس گل دی ترجمانی کردی اے:

چٹی چھڑی کفر دی لالی جے کر راہ وچ آوے تیرے

حدیں دے وچ رہویں توں بندیا حدوں ودھ کھل نہ جاویں

پیار دی لو مٹھی خوشبو ہو سکے تے ونڈا جاویں

کالی رات تے ہیری وانگوں کدھرے توں وی جھل نہ جاویں (19)

اوہ معاشرے دے لوکاں نوں اکائی دی صورت وچ ویکھنا پسند کردے نیں کیوں کہ اوہ معاشرہ جیہڑا سماجی طور تے منظم نہ ہووے اوہدی معاشی ترقی دے اسباب کھیر وکھیرو ہو جان دے

نیں۔ ایہدے برعکس اوہ معاشرے ترقی دی اُتج نوں اپڑدے نیں جیہڑے وحدت دی صورت وچ مل جل کے فرائض نوں سرانجام دیندے نیں۔ ایس لئی اوہ سماجی تنظیم دی صورت وچ لوکائی نوں اک دوجے دی بانہہ بلی بنن ول رجوع کرواندے نیں تے جھوٹی عزت تے ذاتی اناواں نوں چھڈ کے سچ دا پلہ پھرن دی فکر ونددے نیں۔ اوہناں دی ایہ رچنا ایس گل اُتے پورا اتردی دکھالی دیندی اے:

چھڈ کے سارے جھوٹی عزت پلہ پھڑیے سچ دا
میں تے کہنا سارے بلی ہوئیے اکو جان (20)

اوہ لوکائی نوں الفت دی چھان وچ رل مل کے رہن ول دھیان کرواندے نیں تاں جے انسان سماجی قدراں نوں اپنا کے معاشرے دا چنگا فرد بن سکے۔ اوہ سمجھدے نیں کہ اک صحت مند انسان ای بے ضرر ہوندا اے تے دوجیاں دے جذبیاں دی قدر کر دے۔ اوہ فطری طور تے معاشرے نوں ربی دین سمجھدے نیں جس نوں اوہنے الفت دے پھلاں وانگ بنایا اے۔ اوہ الفت تے پیار دی خشبو وندن دی مت دیندے نیں۔ اوہناں دی ایہ رچنا گلشن دی تعمیر ول دھیان کرواندی اے:

الفت والی چھاں دے تھلے رل مل ہیئے سارے
بھل جائیے سب گلاں باتاں بن جائیے انسان
رب نے جیہڑا گلشن لایا الفت پھلاں نال
اُس گلشن دی خشبو لیئے کریئے نہ ویران (21)

اوہ ملکی دفاع دے حوالے نال وی ایچ پدھر دی سوچ رکھدے نیں تے کینہ، نفرت، دھڑے بندی تے ذات پات نوں چھڈ کے دھرتی دی حفاظت لئی جاناں دے نذرانے دین دا شعور سانجھا کردے نیں۔ کیوں جے ملی وحدت وچ ای معاشرے دی بقا دے راز مضمر ہوندے نیں اوہناں دی ایہ رچنا ایس گل دی شاہدی بھردی پئی اے:

چھڈ کے نفرت کینہ دانش چھڈ کے ذاتاں آؤ
رل کے کریئے، دھرتی لئی جاناں وی قربان (22)

اوہ سماج دے اوہناں لوکاں دی عکاسی وی کردے نیں جیہڑے معاشرے وچ انتشار دا باعث بندے نیں اوہ آپ تے سدھی راہ اتے چلدے نہیں ایہدے نال نال دوجیاں دی حیاتی وی اجیرن بنا دیندے نیں۔ اوہ نیکی تے خیر دے کم کرن والیاں نوں راہ وچوں صاف کر دیندے نیں تے جبر دے پھرے نافذ کرن دی کوشش کردے نیں۔ حق دی راہ اُتے تے چلن والیاں نوں

سچی گل وی کہن نہیں دیندے سگوں اپنے شیطانی فتنے پھیلاؤندے نیں اوہناں نے شیطاناں دے سماج وچ غلبے نوں شیطانی دور نال مشابہت دتی اے۔ کیوں جے اوہ جھوٹی گل نوں عقلی دلیلاں نال تھلے نہیں پین دیندے۔ اوہناں دی ایہ رچنا ایس گل دی ترجمانی کردی پئی اے:

چنگے نوں کوئی رہن نہیں دیندا

سچی گل وی کہن نہیں دیندا

ایہہ اے دور شیطاناں والا

تھلے گل نوں پین نہیں دیندا (23)

اوہ معاشرے دے لوکاں دے کردار نوں مکھ رکھ کے سماجی کھچا دھروٹی تے عدم مساوات دی عکاسی کر دیاں لکھدے نیں کہ لوکاں دے معاشرے وچ منفی رویے دی وجہ توں کسے نوں دو وقت دی روٹی وی میسر نہیں تے کوئی دو جیاں دی روٹی کھوہن وچ رچھیا ہو یا اے۔ اوہ حقیقت توں پردہ ہٹاندیاں واضح کردے نیں کہ کل نوں اوہ بی وڈھنا وی پوے گا جیہڑا اوہ لوکاں لئی بوندیا پیا اے۔ کیوں جے جیہوجئی کرے اوہوجئی بھرنی وی پیندی اے۔ اوہناں دی ایہ رچنا ایس پاسے مہاڑ کراندی اے:

کسے نوں روٹی لکھدی نہیں

تے کوئی روٹی کھو رہیا اے

کل نوں وڈھنا پوے گا ہتھیں

جیہڑا بی کوئی بو رہیا اے (24)

اوہ معاشرے دے اوہناں ہمدرد تے عمگسار لوکاں بارے لکھدے نیں جیہڑے مشکل ویلے دو جیاں دے کم آؤندے نیں بھاویں اپنے ہون تے بھاویں پرانے۔ کجھ لوک انسان نوں مصیبت وچ اکلا چھڈ دیندے نیں پر کجھ لوکی معاشرے وچ ایہو جئے وی ہوندے نیں جیہڑے مشکل سے بانہہ بن کے ساتھ نبھاندے نیں تے اوہ اوہناں دے احسان نوں ہمیشہ یاد رکھنا چاہیدا اے۔ کیوں جے اوہ سمجھدے نیں کہ احسان دا بدلہ وفاتے محبت نال ای ادا کیتا جاسکدا اے۔ اوہناں دی ایہ رچنا ملاحظہ ہووے:

سر پوے تے چھڈ دیندے نیں کیہ اپنے کیہ پرانے

رکھ احسان توں یاد اوہناں دا کم جو تیرے آئے (25)

اوہناں دا تہذیبی شعور اسلامی تہذیب دیاں اخلاقی تے روحانی قدراں نال انسان نوں جڑن دی فکری دعوت دیندا اے اوہ انسان نوں رب تے رسول ﷺ دی تابعداری کرن ول ای

مہاڑ نہیں کرواندے سگوں اوہ رب تے رسول صلی اللہ علیہ وسلم دے شرعی حکماں دی پیروی کرن دا گیان وی سانجھا کر دے نیں تاں جے انسان حکم عدولی کر کے شیطان دا چیلہ نہ بن جاوے۔ ذرا گوہ نال وکھیئے تے پتہ چلدا اے کہ اوہناں نے انسان دی کامیابی تے نجات دے راز نوں وی ایس شعر راہیں بیان کردتا اے:

رب تے آقا ﷺ دی گل مینیئے کرئیے نہ انکار
رب دی کر کے نا فرمائی بیئیے نہ شیطان (26)

مکدی گل ایہ کہ شہباز دانش دا تہذیبی شعور انسان دی ظاہری تے باطنی تربیت دا اک مکمل لائحہ عمل وضع کر دیا اے۔ جیہڑا کہ لوکائی نوں پیار، محبت تے آپسی بھائی چارے دا درس دیون دے نال نال صبر تے قناعت نوں عملی طور تے اختیار کرن دا دراک وی دان کردا اے۔ جتھوں انسان نوں نفس پرستی دی بجائے سدھی راہ اتے ٹرن دا گیان وی ملدا اے۔ لوکائی دے دکھ درد نوں سانجھا کر کے معاشرے دا کارآمد رکن بنن دی دل وچ سدھر پیدا کردا اے تے جیہڑا معاشرے دی بھلائی تے خیر لئی کم کرن دا جذبہ فراہم کر کے اخلاقی قدراں نال وی انسان نوں جوڑ دا اے۔ ایس توں وکھ انسان دے دل وچ یقین دا نور پیدا کردا اے کہ معاشرے وچ عدل، مساوات، سچ تے ایثار جیہیاں اخلاقی قدراں دے فروغ نال ای ترقی ول ودھیا جاسکدا اے تے جوٹھ، لالچ، دھوکہ دہی، خود غرضی، احسان فراموشی، نفرت، حسد، مادی تے نفسانی خواہشاں دی پیروی نال ای معاشرے دا امن و سکون برباد ہوندا اے۔ اوہناں دی شاعری انسان دے اخلاقی سدھار دا پر بندھ ای نہیں کر دی سگوں پر امن معاشرہ قائم کرن دے رہنما اصول و ضوابط وی وضع کر دی وکھالی دیندی اے۔

References:

- * Ph.D. Punjabi Research Scholar.
- ** Assistant Professor, Department of Punjabi, Lahore College for Women University, Lahore
- 1. PILAC Dictionary- Doji Jild “Paity tu Thay” (Lahore: PILAC, 2018) 1791.
- 2. Nafees Iqbal Dr- Tehzibi sha'uor (Lahore: Sang e Meel Publications, 2017) 12.
- 3. Muhammad ayub- shahbaz Danish Shaksyat, Fikar tay fun (Narowal: Ameer e adab Society, 2020) 71.

4. Shahbaz Danish- Shenshah (Narowal: Ameer e adab Society, 2019)79.
5. Naveed Shahzad Dr, Shalok Farid: Matni Mutalia (Lahore: Institute of Punjabi & Cultural Studies Punjab University,2023)117.
6. Shahbaz Danish- Shenshah (Narowal: Ameer e adab Society,2019)99.
7. As above, 100.
8. As above, 108.
9. Shahbaz Danish- Murshad day Hath Door (Narowal: Ameer e adab Society, 2012)65.
10. As Above, 48.
11. As Above, 92.
12. As Above, 41.
13. As Above, 96.
14. As Above, 120.
15. Shahbaz Danish- Murshad Noor Elaha Da Jappay (Narowal: Ameer e adab Society, 2019)107.
16. As Above, 92.
17. As Above, 101.
18. As Above, 114.
19. As Above, 133.
20. As Above, 164.
21. As Above, 165.
22. As above, 165
23. Shahbaz Danish- Main wich Main Na ko (Narowal:Ameer e adab Society, 2021)51.
24. As Above, 60.
25. As Above, 135.
26. Shahbaz Danish- Murshad Noor Elaha Da Jappay (Narowal: Ameer e adab Society, 2019)165.

☆ ڈاکٹر ضیاء الرحمن بلوچ
☆☆ ڈاکٹر زینب النساء

بلوچی اور پنجابی کے لسانی اشتراکات

Linguistic Commonalities Between Balochi & Punjabi Language

Abstract:

Indus Valley is very fertile. Allah has blessed it in every respect. Like this, it is also adorned with different languages but in spite of maintaining their own identity, these languages have close relation with each other. They possess linguistic commonalities as well as literary harmony. Punjabi and Balochi languages have also many commonalities among them. They belong to the same language group according to the linguistic parameters. They have the same script with almost the same alphabets. Their sound system is same. They have same vocabulary and Syntax. Their proverbs as well as idiomatic phrases are also similar. In this research paper, an attempt has been made to explore those areas where Balochi and Punjabi Languages show same features.

Keywords: Balochi, Punjabi, Linguistic, Commonalities, Group, Script, Vocabulary, Syntax, Proverbs.

پاکستان میں بیک وقت اٹھارہ سے زائد زبانیں بولی جاتی ہیں۔ یہ زبانیں اپنا جداگانہ تشخص رکھنے کے باوجود لسانی روابط بھی استوار کیے ہوئے ہیں۔ پنجابی اور بلوچی بھی پاک دھرتی کی دو ایسی زبانیں ہیں جو کئی طرح کی مماثلتیں رکھتی ہیں۔ ان کا لسانی خاندان ایک ہے، رسم الخط مشترک ہے، ان کی صوتیات میں ہم آہنگی ہے، صرفی و نحوی نظام میں یکسانیت ہے، ذخیرہ الفاظ اور محاورات و ضرب الامثال میں بھی اشتراک ہے۔ وادی سندھ میں دریافت ہونے والی تہذیبوں سے پتا چلتا ہے کہ تاریخی اور تہذیبی پس منظر کے حوالے سے بلوچی اور پنجابی کے مابین لسانی تعلق و رشتہ عہد قدیم

سے موجود رہا ہے البتہ بعد کے ادوار میں عربی اور فارسی زبانوں کے لسانی اور عملی اشتراک کی وجہ سے ہر دو زبانوں کے لسانی مزاج میں ایک طرح کی ہم آہنگی اور قربت بھی پیدا ہوئی ہے۔ اس تاریخی و تہذیبی تعلق اور لسانی قربت کے علاوہ بلوچی اور پنجابی کے درمیان ربط و تعلق کا ایک نیا سلسلہ اس وقت شروع ہوتا ہے جب بلوچستان پر برطانوی حکومت کا تسلط عمل میں آتا ہے اور انگریزوں کے قبضے کے بعد بلوچستان میں فارسی کی بجائے اُردو بولنے، پڑھنے اور لکھنے کا رواج ہوتا ہے۔

”عدالتوں کی کاروائیاں اور سرکاری دستاویزات کے ساتھ ساتھ درس و تدریس کا سلسلہ بھی اردو میں شروع ہوا غیر مقامی لوگوں کی ایک کثیر تعداد بلوچستان میں آباد ہونا شروع ہوئی، کوئٹہ، لورالائی اور ژوب میں فوجی چھانینوں کا قیام اور فوجیوں کی ضروریات کو پورا کرنے کے لیے ہندوستان سے تاجروں کی آمد سرکاری دفاتر میں لکھنے پڑھنے کے امور پر مامور ہندوستان بھر سے اردو اور پنجابی بولنے والوں کی ایک کثیر تعداد کوئٹہ اور برٹش بلوچستان کے دیگر علاقوں میں آ کر آباد ہوئی۔“ (1)

پنجابی بولنے والوں کی اس تعداد نے بلوچی اور اس اس خطے میں بولی جانے والی دیگر زبانوں پر پنجابی کے اثرات مرتب کئے اسی طرح ان زبانوں نے پنجابی پر بھی اپنے اثرات چھوڑے۔ یوں بلوچی اور پنجابی کے مابین ہم آہنگی اور لسانی قربت کو مزید فروغ ملا۔ بلوچی اور پنجابی کے لسانی اشتراکات کو مندرجہ ذیل نکات کے تحت پرکھا جاسکتا ہے۔

لسانی گروہ:

بلوچی اور پنجابی کا شمار زبانوں کے سب سے بڑے خاندان انڈو یورپین میں کیا جاتا ہے۔ برصغیر اور یورپ میں بولی جانے والی بیشتر زبانوں کا تعلق اسی گروہ سے ہے۔ پاک و ہند میں بولی جانے والی زبانوں کو ہند آریائی گروپ میں رکھا گیا ہے البتہ آگے جا کر یہ دونوں زبانیں (بلوچی اور پنجابی) اپنی ذیلی شاخوں ایرانی اور دراوڑی میں منقسم ہو جاتی ہیں بلوچی اپنی ہند ایرانی شاخ سے اور پنجابی اپنی ہند آریائی شاخ سے وابستہ ہو جاتی ہے۔ اس اعتبار سے پنجابی اور بلوچی دونوں زبانیں ایک ہی سرچشمے اور ماخذ سے تعلق رکھتی ہیں۔

عین الحث فرید کوٹی برصغیر میں زبانوں کے لسانی گروہ میں مماثلتوں کے حوالے سے رقمطراز

ہیں:

”آریا قبائل کی وادی سندھ میں ورود کے وقت یہاں پر غیر آریائی اقوام کا دور

دورہ تھا۔ برصغیر کے شمالی حصے کی زبانوں میں دراوڑی عنصر کی موجودگی اس امر کا واضح ثبوت ہے کہ ان غیر آریائی اقوام میں دراوڑی گروہ کو بالا دستی حاصل تھی۔ وگرنہ مقامی زبانوں میں دراوڑی عنصر کی موجودگی کے لیے کوئی اور جواز پیش نہیں کیا جاسکتا۔“ (2)

پنجابی کے کچھ ماہرین لسانیات اپنی زبان کو آریائی خاندان کی زبانوں سے الگ خیال کرتے ہیں لیکن تحقیق کا یہ سفر جاری و ساری ہے۔ پنجابی کے آریائی یا غیر آریائی ہونے کے حوالے سے ہونے والی تحقیقات اس کے خاندان کا تعین کرنے میں شک و شبہ سے بالاتر ہو کر فیصلہ کرنے سے تاحال قاصر ہیں لیکن پنجابی زبان میں دراوڑی عناصر کی موجودگی سے ہر صورت انکار کی گنجائش نہیں۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید بھی پنجابی کو آریائی زبان سے ماخوذ تصور نہیں کرتے۔ اس ضمن میں وہ دلیل دیتے ہیں:

”جدید تحقیق کے مطابق پنجابی زبان کا اصل ماخذ سنسکرت نہیں بلکہ وہ قدیم زبان ہے جو آریاؤں کی آمد سے قبل اسی علاقے میں بولی جاتی تھی۔ یہ الگ بات ہے کہ اس وقت اس کا کوئی الگ نام موجود نہیں تھا اور بقول ڈاکٹر باقر اس زبان کا اگر کوئی قدیم نام ہو سکتا ہے تو وہ پتہ ہندوئی (سات دریاؤں کی سر زمین کی زبان) ہی ہو سکتا ہے۔“ (3)

انعام الحق جاوید کی تحقیق اور دیگر پنجابی ماہرین لسانیات کی تحقیقات کی روشنی میں پنجابی کا تعلق آریائی خاندان سے ہے اسی طرح بلوچی زبان کے بیشتر ماہرین زبان کو ہند آریائی خاندان کی ایرانی شاخ سے جوڑتے ہیں، ماہر لسانیات خلیل صدیقی لکھتے ہیں کہ

”بلوچی زبان ایرانی زمرے سے تعلق رکھتی ہے جو ایشیا کے ایک وسیع و عریض خطے میں بولی جاتی ہے۔ ہند ایرانی کی ذیلی شاخ ایرانی کی قدیم ترین دستاویز اوستا ہے جبکہ مادی زبان کو ایرانی کی قدیم ترین زبان خیال کیا جاتا ہے۔ گریسن کے مطابق بلوچی زبان کا تعلق انڈو یورپین زبانوں کے ایرانی سلسلے سے ہے اور اس کا سرچشمہ مادی زبان ہے۔“ (4)

بالاتر محققین کی تحقیقات کی روشنی میں یہ کہا جاسکتا ہے کہ بلوچی اور پنجابی کا تعلق ایک ہی

لسانی گروہ سے ہے۔

صوتیات میں ہم آہنگی:

زبان تکلمی آوازوں یا اصوات سے عبارت ہے۔ تکلمی آوازیں زبان کی ساخت کی تشکیل کرتی ہیں اور مختلف ترکیبوں میں ڈھل کر اور معنوعیت پا کر زبان کہلاتی ہیں۔ تکلمی آوازوں کے مطالعے کا علم صوتیات کہلاتا ہے۔ زبانوں کے صوتی مطالعے میں صوتی اشتراک اور تفاوت کو خاص اہمیت حاصل ہے۔

”اصوات کے اشتراک کے اہم عوامل میں انسانوں کو اعضاء صوت کی یکسانی، مشترک جغرافیہ، لسانی گروہ کا اشتراک اور ماخذ زبان شامل ہیں جبکہ صوتی تفاوت کے عوامل اس کے برعکس ہیں یعنی لسانی جغرافیہ کا اختلاف جداگانہ ماخذ زبان اور ارتکائی منازل میں دیگر زبانوں سے اخذ و قبول وغیرہ۔“ (5)

کسی بھی زبان کے صوتیے (Phonemes) دو قسم کے ہوتے ہیں۔ جنہیں مصمتے (Consonantal Phonemes) اور مصوتے (Vowel Phonemes) کہا جاتا ہے۔ مصمتے وہ آوازیں ہیں جن سے سانس کی ہوا کو کوئی رکاوٹ ملتی ہے جبکہ مصوتے وہ آوازیں ہیں جن میں آواز بغیر کسی رگڑ کے گزر جاتی ہے۔

جب ان دونوں بنیادی Phonemes کو علامات میں ڈھال کر حروف تہجی ترتیب دیے جاتے ہیں تو اس سے کسی زبان کا تحریری نظام وجود میں آتا ہے۔

بلوچی اور پنجابی زبان کے مابین ان آوازوں یا حروف میں اشتراک پایا جاتا ہے۔ بلوچی زبان کی جن صوتیے کو تحریری علامات کی شکل سے ظاہر کیا جاتا ہے وہی علامات اردو زبان کے بھی ہیں، اضافی آوازیں دونوں زبانوں میں عربی اور فارسی سے مستعار ہیں۔

بلوچی کی اپنی بنیادی آوازیں بائیس (22) ہیں اس لیے بلوچی صوتی نظام میں عربی اور فارسی کی یہ آوازیں ث، ص، ض، ظ، ع، ق کی آوازیں موجود نہیں ہیں۔ اس لیے بلوچی میں ان آوازوں کو کھ، س، ز، ت، ا، اور ک، سے تلفظ کہا جاتا ہے البتہ مشرقی لہجے میں ”ڈ“ اور ”ث“ کی آوازیں مستعمل ہیں۔ ”لیکن ان کے متعلق اب تک کوئی واضح فیصلہ نہیں کیا جاسکا ہے کہ آیا انہیں بلوچی اصوات تسلیم کیا جائے یا نہیں۔“ (6)

اس کے علاوہ ہند آریائی معکوسی آوازیں Retroplex (ٹ۔ ڈ۔ ٹ) دونوں زبانوں میں مشترک ہیں البتہ بلوچی میں ہند آریائی ہائے آوازیں (Aspirated Stops) بھ، پھ، تھ، ٹھ، چھ، کھ وغیرہ موجود نہیں ہیں ان ہائے اور چند دیگر عربی آوازیں مثلاً ث، ح، ذ، ص، ض، ع اور ق کے

علاوہ بلوچی اور پنجابی کی صوتیات تقریباً مشترک ہیں۔

بلوچی اور پنجابی میں مصمتوں کے علاوہ مصوتوں میں بھی اشتراک پایا جاتا ہے۔ بلوچی میں کل آٹھ (8) مصوتے اور دو نیم مصوتے (Diphthongs) ہیں جن میں تین مختصر اور پانچ طویل مصوتے ہیں اسی طرح پنجابی میں دس (10) مصوتے اور چھ (6) نیم مصوتے ہیں دونوں زبانوں کے مصمتوں اور مصوتوں میں بھی اشتراک کی صورت موجود ہے۔ پنجابی میں مصوتے جوڑیوں کی صورت میں ہیں جو کہ مختصر اور طویل اصوات پیدا کرتے ہیں جیسا کہ ”رؤم روم وچ توں“ روم طویل مصوتا ہے جب کہ توں مختصر مصوتا ہے۔

Short Vowels

پنجابی

اَ

اِ

اُ

Long Vowels

پنجابی

آ

اے

ای

او

اُو

Diphthongs

پنجابی

اے

اُو

بلوچی کے مختصر مصوتے

بلوچی

a

i

u

طویل مصوتے

بلوچی

a

e

i

o

u

بلوچی دہرے مصوتے

بلوچی

ai

au

بلوچی اور پنجابی میں لسانی گروہ اور صوتی اشتراک کے بعد سب سے اہم اور نمایاں اشتراک ان کا حروف تہجی اور رسم الخط ہے چونکہ حروف تہجی مختلف اصوات کی تحریری علامات ہوتی ہیں اس لیے مختلف زبانوں میں اصوات کے اشتراک کے باعث ان کے حروف میں بھی اشتراک پایا جاتا ہے۔

بلوچی میں ان تمام آوازوں کے لیے وہی حروف اور علامات استعمال ہوتی ہیں جو پنجابی میں مستعمل ہیں البتہ قدیم بلوچی کے بارے میں یہ کہا جاتا ہے کہ وہ مبنی رسم الخط میں لکھی جاتی تھی جس کے ثبوت بھاشنی بادشاہوں کے وہ تحریری کتبے ہیں جو ایران میں کوہ بیستون اور تخت جمشید میں دریافت ہوئے ہیں ماہرین کے خیال میں یہ کتبے ساتویں اور آٹھویں صدی قبل مسیح کے ہیں۔“ (7)

عربوں کی آمد، فتوحات اور دین اسلام کی اشاعت کے نتیجے میں نہ صرف اس خطے پر ان کے سیاسی و معاشی اثرات کا گہرا اثر پڑا بلکہ زبان، ثقافت اور رسم الخط پر بھی انہوں نے اپنے دورس اثرات مرتب کیے۔ جس کے نتیجے میں اس خطے کی سب سے بڑی اور اہم زبان فارسی نے عربی رسم الخط کو اپنایا۔ یوں پنجابی اور بلوچی بھی اپنے آپ کو انسانی اور ثقافتی اثرات سے نہ بچا سکیں اور یہ دونوں زبانیں بھی عربی و فارسی نما رسم الخط میں لکھی جانے لگی، البتہ انگریزوں نے بلوچستان پر قبضے کے بعد بھی جب بلوچی زبان و ادبیات پر اپنی تحقیقی سرگرمیوں کا آغاز کر دیا تو انہوں نے بلوچی زبان کو عربی و فارسی رسم الخط میں تحریر کرنے کے بجائے رومن رسم الخط میں لکھنا شروع کر دیا۔ ”چونکہ وہ رومن رسم الخط جاننے والے تھے انہوں نے اپنی علمیت کے مطابق رومن رسم الخط میں بلوچی ادبیات لکھنا اور رکارڈ کرنا شروع کر دیا۔“ (8)

لیکن قیام پاکستان کے بعد جب بلوچی صحافت اور جدید تحریری ادب کا آغاز ہوا تو اس کے لیے موجودہ عربی و فارسی رسم الخط کو اختیار کیا گیا۔ اس طرح رسم الخط کے حوالے سے بھی بلوچی اور پنجابی میں ایک اہم لسانی اشتراک پایا جاتا ہے۔

اعراب یا حرکات و علل:

زبان کی اصطلاح میں اعراب سے مراد وہ علامتیں ہیں جو کسی حرف کی حرکت کو ظاہر کرنے اور کسی لفظ کے تلفظ کو تعین کرنے کے لیے استعمال ہوتے ہیں اردو میں یہ کام زیر، زبر، پیش اور ا، و، ی سے لیا جاتا ہے۔ ا، و، ی پنجابی کے حروف تہجی میں شامل ہیں اور انہیں عربی اور فارسی قواعد کی تقلید میں حروف علت (Vowels) کہا جاتا ہے۔

بلوچی الملائی نظام میں بھی مصوتوں کے لیے پنجابی کی طرح Vowels کے لیے وہی اعراب استعمال ہوتے ہیں بلوچی ایک Vowel Sensitive زبان ہے اس میں بے شمار ایسے الفاظ ہیں کہ اگر ان کو بغیر اعراب کے لکھا جائے تو نہ صرف ان کا املا اور تلفظ غلط ہونگے بلکہ معنی میں بھی فرق آئے گا۔

پنجابی	بلوچی
اڈ	1. بزبر = اُج (سے)
رَب	اُت (تھا)
سپ	دپ (منہ)
سدا	کپ (آدھا)
	2. زِا زير =
اس	پس (باپ)
چس	گس (گھر)
اُن	انت (ہے)
عشق	اُنت (ہیں)
	3. اُ پیش =
اُ	پل (پھول)
شسپ	ٹل (مینار)
مُچھ	مُج (دھند)
کُل	

تنوین:

جس طرح اُردو اور فارسی میں تنوین کا استعمال نہیں ہوتا اسی طرح بلوچی اور پنجابیمیں بھی یہ علامت مستعمل نہیں ہے۔

گزشتہ سطور کے مطالعے سے ظاہر ہوتا ہے کہ لسانی گروہ صوتیات، حروف تہجی اور رسم الخط کے لحاظ سے دونوں زبانوں میں اشتراک و تعلق پایا جاتا ہے اسی طرح بلوچی اور پنجابی میں صرفی و نحوی اشتراک کے بھی کافی شواہد ملتے ہیں کیونکہ ”بلوچی ایرانی زمرے کی قدیم زبان تو ہے لیکن اس میں کچھ ہند آریائی صرفی و نحوی خصوصیات بھی ہیں۔“ (8)

جدید لسانیات میں کسی زبان کی نحوی ساخت کو بہت اہمیت حاصل ہے۔ جس طرح مختلف حروف کو ایک خاص ترتیب دے کر لفظ تشکیل کیا جاتا ہے اسی طرح الفاظ کو مخصوص ترتیب دے کر با معنی جملہ تشکیل دیا جاتا ہے۔ ہم الفاظ الگ سے نہیں بولتے بلکہ ہمیشہ جملوں کی صورت میں بولتے

ہیں اور جملے کی ساخت سے دوزبانوں کی مماثلت یا اختلاف کا فوری طور پر پتہ چلتا ہے اس سلسلے میں جملے کی تشکیل میں اس کے بنیادی اجزاء، فاعل، مفعول اور فعل کی ترتیب کو خاص اہمیت حاصل ہے مثلاً ہم دیکھتے ہیں کہ انگریزی میں جملے کی ترتیب یوں رہتی ہے:

فاعل	فعل	مفعول
علی	ازرائینگ	ایر تھیسز

جبکہ بلوچی اور پنجابی میں جملے کی ترتیب یوں بدل جاتی ہے۔

بلوچی:	فاعل	مفعول	فعل
	علی	وقتی تھیسز	نہشتہ کنگ انت
اُردو:	فاعل	مفعول	فعل
	علی	اپنا تھیسز	لکھ رہیا اے

مرکب اضافی:

بلوچی اور پنجابی دونوں زبانوں میں مضاف الیہ پہلے اور مضاف بعد میں آتا ہے مثلاً:

بلوچی: ناصرد قلم

پنجابی: ناصرد قلم

بلوچی: اسد لوگ

پنجابی: اسد دا گھر

پنجابی میں مصدر عموماً ”نا“ پر ختم ہوتا ہے جیسے کھانا، پینا، رونا وغیرہ، اسی طرح بلوچی میں

مصدر کی Ending ”گ“ پر ہوتی ہے جیسے روگ (جانا)، ورگ (کھانا)، آہگ (آنا)۔

بلوچی اور پنجابی کے مصادر میں اشتراک بھی پایا جاتا ہے۔

بلوچی: پنجاہی

گشگ

دینگ

منگ

کنگ

بندگ

پچگ

چونسگ

پنجاہی

آکھنا

دینا

مننا

کرنا

بٹھنا

پکانا

چوسنا

مرگ مرنا
 کنگ ہنسنا
 کپک ڈگنا
 بلوچی میں واحد سے جمع بنانے کا ایک قاعدہ دونوں زبانوں میں مشترک ہے جس میں لفظ
 کے آخر میں ”اں“ کے اضافے کے ساتھ جمع بنایا جاتا ہے جیسے:

واحد	جمع
گاڈی	گڈیاں
پس (بکری)	پساں
چمر (بادل)	چمراں
کتاب	کتاباں
لوگ	لوکاں

ضمائر میں اشتراک:

بلوچی	پنجابی
من	میں
ما۔ اما	اسیں۔ اساں
شا	تسیں، تساں
تو	تُو
آ	وہ

اسمائے اشارہ:

بلوچی	پنجابی
اے	ایہ
آ	اوہ
ادا	ایدھر
اُدا	اُدھر

Substantive فعل:

بلوچی Substantive فعل ”است“ ہے جو پنجابی میں ”اے“ مستعمل ہے جبکہ انگریزی

میں یہ is اور Are ہیں یہاں پنجابی اور بلوچی کے Substantive فعل کے حوالے سے چند مثالیں
ملاحظہ کیجیے جو گرامری قواعد کے مطابق یکساں اصول کے حامل ہیں۔

بلوچی	پنجابی
من اوں	آں
آ اِنت	اوہ اے
توئے	اے
مایں	اسیں آں

Emphatic Past ماضی تاکیدی:

بلوچی اور پنجابی میں ماضی تاکیدی (Emphatic Past) یکساں اصول کے حامل ہیں
بلوچی کا ”آت“ اور پنجابی کا ”سی، ساں“ واضح طور پر ایک ہی ماخذ سے مشتق ہیں جبکہ انگریزی کا
”Was“ بھی ان سے مشابہت رکھتا ہے جبکہ فارسی میں یہ ”بُود“ ہے۔

بلوچی	پنجابی
آت	اوہ سی
مات ایں	اسیں ساں
من اتاں	میں سی

فعل حال:

بلوچی اور پنجابی میں فعل حال بنانے کے اُصول بھی یکساں ہیں مثلاً آگشیت میں گشیت
اردو میں کہنا ہے جن کے اختتامیوں (Endings) میں واضح مماثلت دیکھنے میں آتی ہے۔

بلوچی	پنجابی
آگشیت (گش ایت)	اوہ آکھدا اے۔ (آکھ + دا)
آاوشیت	اوہ اُٹھدا اے (اٹھ + دا)
آچاریت	اوہ دیکھدا اے (دیکھ + دا)

فعل حال ناتمام:

دونوں زبانوں کے فعل حال ناتمام میں بھی یکساں اُصول کارفرما ہے مثلاً وہ جا رہا ہے
بلوچی میں یہ جملہ ”آر وگا اِنت“ ہے ”جا رہیا“ اور ”روگا“ میں ایک ہی اُصول کارفرما نظر آتا ہے۔

پنجابی	بلوچی
اوہ جارہیا اے	آر دوگا انت
میں جارہیا آں	من روگا اوں
تُو جارہیا اے	تو روگا ئے
اسیں جارہے آں	ماروگا ایں

جملہ اسمیہ و فعلیہ:

دونوں زبانوں میں جملہ اسمیہ کی صورت میں مبتدا اور جملہ فعلیہ کی صورت میں فاعل پہلے آتا ہے اور اسی طرح جملہ اسمیہ کی صورت میں خبر اور جملہ فعلیہ کی صورت میں فعل بعد میں آتا ہے۔

پنجابی	بلوچی
اوہ ڈاکڑا اے	آڈاکڑے
ایہ کتاب اے	اے کتابے
اوہ علی ہے	آ علی انت

ذخیرہ الفاظ میں اشتراک:

ایک ہی خطے میں بولی جانے والی یہ زبانیں مذہب اور وطن کے لازوال رشتے میں بندھی ہوئی ہیں یہی وجہ ہے کہ دونوں زبانوں کے ذخیرہ الفاظ میں بھی کسی حد تک مشترک ہیں۔ وہ عربی چون کہ مسلمانوں کے مذہبی زبان ہے اور پاکستان میں یہ ان دونوں زبانوں کے بولنے والوں کی اکثریت مسلمان ہی ہے اسی لیے دونوں زبانوں کے ذخیرہ الفاظ میں بھی اشتراک پایا جاتا ہے۔ اس کے علاوہ فارسی چون کہ ان علاقوں کی سرکاری و دفتری زبان رہی ہے اس لیے بھی دونوں زبانوں کے وہ الفاظ مشترک ہیں جو فارسی اثرات کے تحت ان میں نفوذ کیے گئے۔ ان میں کچھ الفاظ تو جوں کے توں مستعمل ہیں جب کہ کچھ تلفظ اور آواز کے معمولی فرق سے بولے جاتے ہیں۔

اس ضمن میں پریشان محکم صاحب یوں رقم طراز ہیں:

”وہ ہماری قومی زبان اردو اور دیگر پاکستانی زبانوں سندھی، پنجابی، بلوچی اور پشتو پر عربی اور فارسی کا گہرا اثر ہے۔ ساتھ ہی انگریزی زبان سے بھی کافی لفظ لیے گئے ہیں جو کچھ تو شعوری اور کچھ اکتسابی طور پر قبول کیے گئے ہیں۔“ (9)

اس اقتباس سے یہ بات عیاں ہوتی ہے کہ پاکستانی زبانوں میں مشترک ذخیرہ الفاظ ان کے مضبوط لسانی روابط کا حیتا جاگتا ثبوت ہے۔ اب بلوچی اور پنجابی کے مشترک الفاظ کے نمونے

کے طور پر ملاحظہ کریں:

پنجابی	بلوچی	پنجابی	بلوچی
حویلی	ھبیلی	برانڈہ	برانڈہ
لیکھا	لیک	بخچہ	بخچہ
داروغا	داروگ	پوستین	پوستیں
فرمان	پرمان	تبرک	تبرک
فسادی	پساتی	جغرافیہ	جگراپی
ہچ	ہچ	جنجال	جنجال

ضرب الامثال اور محاورات میں اشتراک:

علاوہ ازیں دونوں زبانوں کے محاوراتی نظام میں بھی مماثلت پائی جاتی ہے بیشتر محاورات دونوں زبانوں میں مشترک ہیں اسی طرح ضرب الامثال بھی دونوں زبانوں میں مشترک ہیں یوں ایک ہی خطے میں پروان چڑھنے والی ان زبانوں کے محاورات اور ضرب الامثال کی تہذیبی دنیا بھی ہم آہنگی کی حاصل ہے۔ ڈاکٹر ریاض قدیر اس بارے میں اپنے خیالات کا اظہار کرتے لکھتے ہیں:

”یہ ایک تاریخی حقیقت ہے کہ برصغیر پاک و ہند میں فارسی نہ صرف سرکاری زبان کے طور پر رائج رہی ہے بلکہ اسے ایک بڑی علمی زبان کا درجہ بھی حاصل تھا۔ فارسی اور مقامی زبانوں (جن میں پنجابی ایک بڑی زبان تھی) کے اختلاط سے ہی اردو زبان کی صورت گری ہوئی۔ بالفاظ دیگر اردو زبان ایرانی و تورانی فاتحین کے مقامی لوگوں سے اختلاط کے نتیجے میں پیدا ہونے والی ہند ایرانی تہذیب کی ایک مظہر ہے۔“ (10)

ایرانی تہذیب کی مظہر ایک زبان کی ضرب الامثال دوسری زبان میں ہو بہو ترجمے کی صورت میں مستعمل ہے یا پھر ضرب امثال کا مفہوم دونوں زبانوں میں مشترک ہے البتہ الفاظ اور ان کی ترتیب یا تشبیہ و استعارہ مختلف ہیں۔

مثالیں:

جھوٹ دے پیر نہیں ہوندے (پنجابی)
دروگئی راپا دنیست (بلوچی)

اپنا مارے گاتے چھاویں سٹے گا (پنجابی)

وقتی اگاں بھنت ساہگ ء دور ء دنت (بلوچی)

دل کالے کوں، منہ کالا چنگا (پنجابی)

سیاہ دل ء چے سیاہ دیم گہتر انت (بلوچی)

اس خصوصی مطالعے کے نتیجے میں یہ بات واضح ہو چکی ہے کہ بلوچی اور پنجابی دونوں زبانیں نہ صرف ایک ہی ماخذ و سرچشمے سے تعلق رکھتی ہیں بلکہ دونوں زبانوں میں لسانی اشتراکات، صرفی و نحوی مماثلتیں اور مشترک خصوصیات اس لسانی اشتراک کو مزید فروغ دینے اور مستحکم کرنے کے لیے علمی اور لسانی بنیادوں پر تحقیقی اور علمی سرگرمیوں کو فروغ دینے کی ضرورت ہے۔

References:

- * Assistant Professor (Baluchi) Department of Pakistani Languages, Allama Iqbal Open University, Islamabad
- ** Lecturer (Punjabi) Department of Pakistani Languages, Allama Iqbal Open University, Islamabad
- 1. Buzdar, Wahid, Urdu and Balochi Linguistic and Literary Collaboration (Article Contents) Pakistani Languages Common Linguistic and Literary Heritage, (Sarbatin) Dr. Inamul Haq Javed, Abdullah Jan Abid, (Islamabad: Department of Pakistani Languages, Allama Iqbal Open University, 2009)181.
- 2. Ainul Haq Farid Koti, Urdu Zuban ki Qadim Tarikh (Lahore, 1979) 242.
- 3. Inamul Haq Javed, Dr.- Punjabi Zuban o Adab ki Mukhtasir Tarikh (Islamabad: Muqtadra Qaumi Zuban, 2006) 20
- 4. Khalil Siddiqui- Zuban kya hey (Lahore: Beacon Books, 2009)199.
- 5. Ismail Gohar, Dr.- Linguistic Synergies of Urdu, Pashto and Punjabi Unpublished Thesis for Ph.D. (Islamabad, Allama Iqbal Open University, 2013)258.
- 6. Agha, Nasir- Balochistan mey Urdu (Quetta: Kozak Publishers, January 2000) 25.
- 7. Tahir Muhammad Khan- Balochi Language and Literature, Quetta, Kalat Publishers, 2004)62.
- 8. Khalil Siddiqui- Zuban kya hey,P.206.
- 9. Preshan Khattak, Professor- Linguistic Communication (Islamabad: Muqtadra Qaumi Zuban, 1987) Preface
- 10. Riaz Qadeer, Dr.- Idiomatic Similarities of Urdu and Punjabi, article included in Akhbar Urdu Volume 24, Issue 12, (Islamabad: Muqtadra Qaumi Language, December 2007)

By: ¹ Dr. Anees ur Rashid Hashmi
² Prof. Dr. Syed Ali Raza
³ Noreen Iqbal Swati

Foundation of Lahore Darbar or Sikh Empire and British Approaches: A Detailed Analytical Study

Abstract

The foundation of Punjab State historically referred to the Sikh Empire or Lahore Darbar and extraordinary efforts of Maharaja Rajit Singh of Gujranwala. This empire was a regional power that existed from 1799 to 1849 by establishing Lahore as capital after defeating Durrani emperor Zaman Shah Durrani. This empire was established in the result of Treaty of Friendship between Ranjit Singh and East India Company and demolished by East India Company itself after the second Anglo-Sikh War of 1849. This empire was formed by Khalsa autonomous misls and was extended towards north in unbelievable pace. This empire was on peak during 1838-1840, when its borders extended to Gilgit at northern side, Tibet on northern east, Khyber Pass in south, Oudh in East and recognized among the one of biggest autonomous State in Indian Subcontinent with 4.5 million people and considered 19th most populous State in the world. The Formation of Lahore Darbar or Sikh Empire based upon great conspiracy of East India Company which was their strategic move against Czar and Napoleon. That move was tactically declared by Britin thinktanks “Ring French Policy” in which they used Maharaja Ranjit Singh by providing sovereignty, creating ring around their occupied areas and pushed back Czars and Nepoleon. This paper aimed to explore the secrets and hidden British channels behind the formation of Sikh Empire and its implication on Kashmir, Subcontinent and territory of the Punjab.

Key words: *Treaty of Tilsit, British Doctrines, Durrani Empire, Sikh Empire, Misls, Khalsa Sarkar, Dal Khalsa, Ranjit Singh, East India Company.*

¹ Research Associate, Institute of Kashmir Studies, University of Azad Jammu & Kashmir, Muzaffarabad.

² Professor Department of Kashmiryat, Punjab University, Lahore.

³ Lecturer Govt. Girls Inter College, Dadyal Mirpur, Azad Kashmir.

Historical Perspectives

The Empire of Sikhs, Khalsa Empire, Sikh Empire or Lahore Darbar was a State originated in the northern parts of subcontinent by defeating Marathas, Afghans and warring Sikh misls from 1797 to 1849 and established by Maharaja Ranjit Singh, the Raja of Gujranwala¹, extended to the Skardu to Lahasa, Khyber Pass to Sutlej River and Kashmir to Multan. The Establishment of this State from 1797 was indeed a dramatic narration in which Ranjit Singh won all the battles and wars and 1835–1839 era was supreme and golden age of this State.² As Ranjit Singh died, the Khalsa State was integrated and soon captured into the mismanagement and bad administration. The conspiracies opened the mouth and heirs of Ranjit Singh murdered and killed one after the other and Khalsa army attacked on British forces once and twice which laid down demolition of the Sikh Empire and grabbed by East India Company under the Lahore Agreement of 9th March 1846 between Sikh Empire and East India Company.

The foundation of Sikh Empire was offshoot of the Sikh power gaining movement which started in 1707³ just after the death of Mughal King Aurangzeb Alamgir. The Sikhism was strengthening soon after the Babur conquests of Northern regions of Indian Subcontinent. The movement was further encouraged in Akbar’s reign after the visits of the langar of Guru Amar Das. Mughals donated a land to the langar and Sikh Guru spent his days without any conflict. Jahangir soon smelled the threats of Sikh empowerment in the northern areas and their political influence in the region. Meanwhile a rebellion took place in northern parts of Mughal Kingdom which was led by Khusrau Mirza⁴ and it was

¹ Duggal, K.S. 1989. Ranjit Singh: A Secular Sikh Sovereign. India: Abhinav Publication. P. 25

² Hashmi, A.R. 2022. Geostrategic Significance of Kashmir: Reassessing the Historical evaluation of Dogra Rule over Kashmir (1846 AD to 1947 AD). Department of Kashmiryat, Oriental College Punjab University, Lahore. P. 131.

³ Kalsi, Sewa Singh (2005), Sikhism, Religions of the World, Chelsea House Publications. pp. 106-107.

⁴ Melton, J. Gordon (2014). *Faiths Across Time: 5,000 Years of Religious History*. ABC-CLIO. p. 1163.

proposed that Guru Arjun Dev was behind that anti-State move, Jahangir ordered to arrest him. He furthered demanded changes in the passage of Adi Granth but Guru refused and died during arrest.⁵

Guru Hargobind took the command after Arjun Dev and declared Sikh sovereignty by the foundation of Akal Takht and also constructed Gwalior fort to defend Amritsar. By acquiring more and more force, Dal Khalsa was properly established and founded by Guru Gobind Singh who also led expeditions against Durrani. Although Jahangir attempted to maintain the writ of Mughal rule over entire region and also arrested Hargobind at Gwalior Fort but released after few years as assumed no more threats to Mughal reign by them and Sikh community remained in peaceful until advent of Shahjahan. Sikh sovereignty was strikes again and again by that new Mughal emperor but strongly retaliated in Shivalik Hills by Dal Khalsa.⁶

Lahore Darbar and Establishment of Sikh Empire

The Sikh Movement was started in 1708 when Guru Singh visited Nanded and public grievances motivated to launch an agrarian uprising under the supervision of Banda Singh Bahadur with zamindar families and poor peasants.⁷ In this uprising, soon they defeated two main regions Sadhura and Samana while this uprising concluded as overthrown in Sirhind (Fatehgarh). Rebels destroyed the cities and executed Wazir Khan as the revenge of murder of Guru Gobind and Pir Budhu Shah.⁸ So, a temporary insurgent rule was established between Sutlej River and Yamuna River and they had chosen Lohgarh as Capital and declare coinage in the names of Guru Nanak and Guru Gobind Singh. Mughal strike again in 1716 and overcame these rebels and arrested 700 militants with their

⁵ Kalsi, Sewa Singh (2005), *Sikhism*, Religions of the World, Chelsea House Publications, P. 98.

⁶ Jestice, Phyllis G. (2004), *Holy people of the world: a cross-cultural encyclopedia, Volume 3*, ABC-CLIO. pp. 345-355.

⁷ Singh, Pritam (2008), *Federalism, Nationalism and Development: India and the Punjab Economy*, Routledge. pp. 23-29.

⁸ Ibid pp. 25-26.

leaders from Gurdas Nangal and sent to Delhi.⁹

It was an establishment of Sikh Confederacy besides of Mughals forces overcame again and again but they had launched a constant, firm and regular resistant against them, in which they often gained the rule and after few months or years they were crushed by the Mughal forces. It is true that the as the decline of Mughal rule started, Sikh becoming more and more powerful and that decline and resulted in creation of power vacuum in the northern areas of subcontinent which were strategically very significant and Sikhs availed the opportunity and formed “Dal Kalsa” meaning the party of Sikhs. On the other side, Durrani had been striking on the western edges of their empire and they captured some areas of Sind, Punjab, Sarhad and prolonged their rule from Kashmir to Sind and Punjab to Kabul. So, the neighbouring areas of Punjab was still under the supervision of Durrani rulers and their allies who were the leftovers of the Mughals administrators and often recognized as Mughal allied Hindu hill-rajahs of the Shivalik Hills.¹⁰ The Sikhs advantage of weak administration and the Sikh forces named as Dal Khalsa after huge struggle acquired their independence in the region which named as “misl” (the term derived from Perso-Arabic referred to the meaning of similar meaning the “independent state like or similar independent state” which was supervised by misldar (administrator). These Sikh misls mutually signed a bond that they will unitedly resist any external which attacked them or arose against them. This union was misls named as “Sikh confederacy”.

The idea of Sikh confederacy was adopted a way back soon after the death of Aurangzeb Alamgir during 1707¹¹ when on some serious issues the Mughal administrators could not solved the conflict accordingly and Sikh community stood against them. The Mughal administrator also stretched the conflict with Sikh Gurus

⁹ Singh, Kulwant (2006). *Sri Gur Panth Prakash: Episodes 1 to 81*. Institute of Sikh Studies. p. 415.

¹⁰ Patwant Singh (2007). *The Sikhs*. Crown Publishing Group. p. 270.

¹¹ Chisholm, Hugh, ed. (1911). "Ranjit Singh". *Encyclopædia Britannica*. 22 (11th ed.). Cambridge University Press. p. 892.

with Mughal rulers which opened new administrative challenges and rebellion in Sikh community. These rebellions further enhanced, resulted with the establishment of independent territories as misls under the Sikhism religious monarchy “the Sikh confederacy”¹² with the status of Sikh commonwealth and Antoine declares them “aristocratic republic”.¹³ These misls were diverse in the nature as they were unequal in the prospects of area, population, economic strength, defence capabilities but functioned in unison and collaborative mutual militant coordination.¹⁴

The leadership of these misls held twice in a year named as “Sarbat Khalsa” in Amritsar in which they finally decided to run a rebellion movement against the Mughal on the recommendation of their Gurus particularly under the supervision of Banda Singh with the assistance of all misls; Shaheedan, Bhangi, Dallewalia, Nakiya, Phulkian, Nishanvali, Ahluwalia, Kanheya, Panjgarhia, Sykerchakria, Singhpuria and Ramgarhia. These independent misls are established on “Patiala, Nabha, Jind, Kaithal, Barnala, Bathinda, Sangrur, Jalandhar district, Kapurthala district, Tarn Taran, Gurdaspur district, Pathankot district, Hoshiarpur district, Jalandhar district north of Amritsar, Amritsar district, Sheikhpura District, Ambala district, Ropar district, Chandigarh, Yamuna Nagar, Shahbad Markanda, Kurukshetra, Mughal Chak, Qila Didar Singh, Qila Mihan Singh, Ladhe Wala Waraich, Ferozewala, Butala Sham Singh, Marali Wala, Emin Abad, Kalaske, Okara, Bathinda and Panchkula”.¹⁵ The Sikh Confederacy was comprised upon the Cis-Sutlej States in the Punjab region lying between the Sutej River to the north and Himalya to the east, Yamuna and Delhi in the south and Sirsa in the west. Initially these all were under the suzerainty of the Scindhia who was appointed by Mughal

¹² <http://www.sikhmuseum.com/nishan/khalsa/index.html>

¹³ Singh, Khushwant (11 October 2004). *A History of the Sikhs: 1469–1838* (2nd ed.). Oxford University Press. p. 165.

¹⁴ Kakshi, S.R.; Pathak, Rashmi; Bakshi, S.R.; Pathak, R. (2007). *Punjab Through the Ages*. Sarup and Son. pp. 141-149.

¹⁵ Bhagata, Singha (1993). *A History of the Sikh Misals*. Publication Bureau, Punjabi University. p. 241hen

ruler Shah Alam but after the Sikh-Maratha treaty of 1785, Scindhia recognized the political supremacy of Sikh States and forbear them to attack on Delhi.¹⁶

Sarbat Khalsa which has literally meaning as “the entire Sikh Nation” became more and more powerful with the passage of time, initially challenged Mughals on the religious ground which was further empowered by the 10th Sikh Guru Guru Gobind Singh. Guru Gobind Singh recognized as founder of Sarbat Khalsa who called the first summit and the declaration of summit recognized as “gurmata”. Dal Khalsa on the behalf of these misls and Sarbat Khalsa launched a revenge campaign against the Mughals ruler, government officials and other employees and killed a lot of them. In all circumstances, the death of Banda Singh Bahadar under the Mughal custody, in the jail, fired the sentiments of Sikhs and religions campaigns united them for the effective and strong resistance which soon turned into rebellion and got a rid from the Mughal rule in their own areas.

and he called first summit who was not only religious head of Sikhs but also deeply participated in political affairs of Sikhs in 1708 and its decisions are called “gurmata”. After the death of Banda Singh Bahadur in 1716, the Sikh community was in disarray and chaos and Mughals sub rulers launched a revenge campaign against Sikhs while Dal Khalsa started retaliation by killing government employers, soldiers and plundering posts, arsenals and treasuries.¹⁷

Khalsa’s all around the Punjab sprinkling in militant actions and new commands and leaderships appeared on the screen as in 1720, Teja Singh was bestowed as “Jathedar” of Sri Akaal Takht Sahib, Taara Singh Waan replaced him in 1726. Sri Akaal Takht Sahib was further strengthened by the Sarbat Khalsa in 1745 when summit unanimously gurmata to organize 25 battalions each of them called Jathas and comprised on 100 militants. These Jathas

¹⁶ Mittal, Satish Chandra (1986). *Haryana, a Historical Perspective*. Atlantic Publishers & Distributors. p. 11.

¹⁷ Singh, Patwant (2001). *The Sikhs*. (Doubleday). pp. 78–79

stood together against Mughals and on 29th March 1748, grumata of foundation of 11 misls under the Sikh confederation which J. D. Cunningham defined them as “theocratic confederate feudalism”.¹⁸ The Sikh leadership once again joined their heads together once again on 29th April 1786 and passed another grumata by Sarbat Khalsa to establish ideological Sikh Empire by creating “Golden Temple” to lay the down first stone for the creation of “Khalistan”.¹⁹

Figure 1: A map of 1780 of the Northern Punjab showing

Dal Khalsa which was earlier divided into two main segments; the youngsters who were most under forty in age inducted in militant and fighter groups named “Taruna Dal” while the elders than forty years were named as “Budha Khalsa” and appointed to fulfil the responsibilities to care and look after the administration and managements of Gurdwaras as well as Gurmat preachings movement of the fighter troops and jathas, skill learning, defence

¹⁸ Kakshi, S.R.; Rashmi Pathak; S.R.Bakshi; R. Pathak (2007), *Punjab Through the Ages*, Sarup and Son, p. 8,

¹⁹ Giorgio Shani (2007). *Sikh Nationalism and Identity in a Global Age*. Routledge. p. 58.

strategies of the Taruna Dal.²⁰

Dal Khalsa was established and divided into two main groups; the younger (under 40) will be militants (fighting force) called Taruna Dal and elders were the part of Budha Khalsa who were responsible to run the management of Gurdwaras and gurmata preaching's, movement of the forces, defense strategies and aid Taruna Dal. First attempt for the foundation of Sikh Empire was initiated on 7th November 1760, when Sarbat Khalsa collectively issued gurmata to conquer Lahore and ordered Khalsa Dal to attack on Lahore.²¹ An expedition was taken under the supervision of Mir Mannu in December 1748 and took the position outside Lahore city. As Ahmed Shah Abdali was expelled from Amritsar

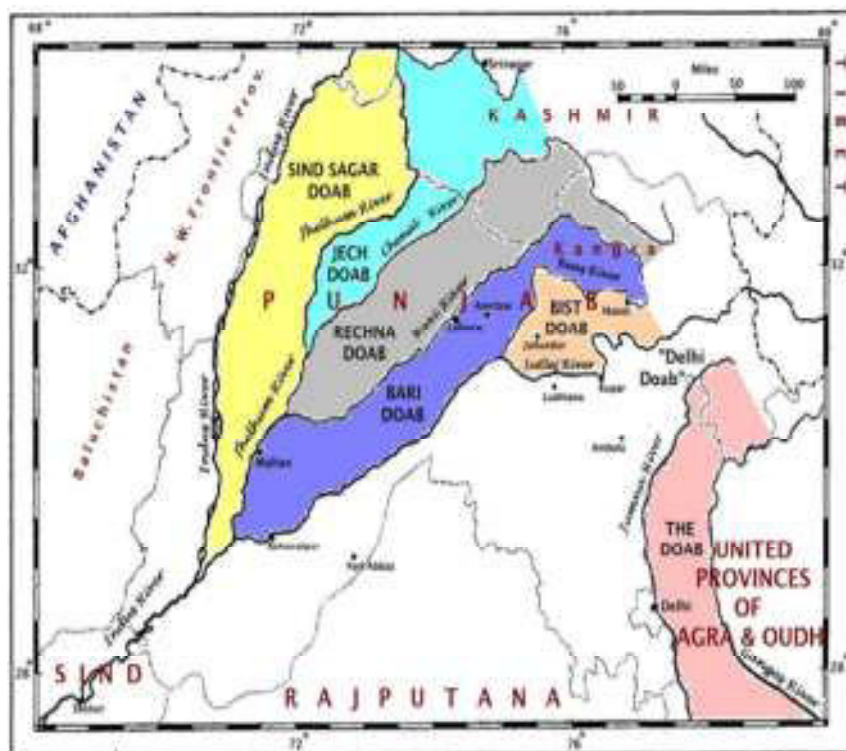

Figure2: A map of the Punjab region showing the different doabs

²⁰ H. S. Singha (2000). *The Encyclopedia of Sikhism*. Hemkunt Press. p. 39

²¹ Gurdeep Kaur (2000). "Political Ethics of Guru Granth Sahib: The Concept of State". Deep and Deep Publications. p. 141.

by Aram Rauni, the Dal became overconfident and overpowered but they were defeated by Abdali forces. As Ahmed Shah Abdali went to Kabul they seized again the Lahore in September 1761, Jassa Singh as appointed governor of Lahore entitled himself “Sultan-ul-Qoam (King of the Nation).”²² From 1760 to 1809 Lahore city under the control of Afghans and Sikhs time to time irregularly.

After acquiring control over Lahore and appointment of Jassa Singh as governor of Lahore, mistrust, war for power and self-interest started amongst the Sikh misls. Initially, it was a cold war between Bhangi, Nakki, Dalewala and Ramgharia against Sykerchakia, karor Singhia, Ahluwalia and Kanhaiya. Rani Sada Kour of Kanhaiya dragged out the Phulkians and destroyed the Bhangis administration and assisted her son-in-law Ranjit Singh to become the Maharaja of Lahore.²³ The warring misls somehow weakened Sikh confederacy while many reconciliations and mediations taken place but they needed a healthy, brave and powerful authority who took the command of all misls and unite the confederacy and merged it into single power under union-kingdom. The most ambitious Sikh leader, Ranjit Singh was occupying the surrounding misls of Gujranwala and as he was assisted by Rani Sada Kour of Kanhaiya they defeated the Bhangi and declared Sikh Empire from Gujranwala which was established by his grandfather Charat Singh. By unification all misls, on 12th April 1801, Ranjit Singh announced himself as “Maharaja of Sikh Empire” and government of “Lahore Darbar”.

The Maratha-Sikh Treaty on 10th May 1785 was the first license of independent Sikh Empire in the eyes of many historians and analysts who believed that in that particular agreement British was mediator who brought Sikh and Marathas on the negotiation table. Obviously this agreement was foundation of small Cis Sutlej State to protect Scindhia Dynasty but in long run it was frightening of

²² Singh, Patwant (2007). *The Sikhs*. Random House Digital, Inc. pp. 87-99.

²³ Singh, R. N. (2003). *Historical Development of Sikhism: Religion to Politics*. Commonwealth Publishers. p. 105.

British's East India Company that how they were clearing their ground for advancement and reducing the resistance and making it lesser and lesser. In the argument they proclaim that some misldars from both sides did not observe the terms of that treaty.²⁴ On the other hand, mature leadership made another attempt to purify agreement to ensure their legitimacy and independence, albeit of very serious devoted efforts, the leaders could not reach to any fruitful outcome and the agreement notwithstanding the fact that turned against their interests and reality.²⁵

British were on spike of strategic move, soon smelled the Sikh-Maratha unification, the waves of mistrusts and disagreements shaken the ground reality and brought Maratha once again in front of East India Company and resulted in 2nd Anglo-Maratha war 1803-1805 and Uttar Pradesh fled from Marathas and went into the lap of East India Company and they played very closely with Sikh Empire and Maharaja Ranjit Singh. Arthur Wellesley, the first duke of Wellington, was the first person who pend down a treaty for safeguard the Company in subcontinent and secure the interests of British from the French and Russian forces. British knew the circumstances of their enemies who were preparing to launch intercontinental war against them. In such a crucial time they adopted the “Ring French Policy” which aimed to create a sphere around British Empire by declaring it as a buffer Zone which protect the British Indian Empire from outer Russian or French-Russian attacks. This was revealed on 7th July 1807 when Franco-Russian Treaty was signed and named a Treaties of Tilsit.²⁶ Arthur Wellesley drafted agreement granted full freedom to Maharaja Ranjit Singh clans to limited them in the east of Sutlej and expand toward north for their loyalty with the East India Company and General Gerard Lake.²⁷

²⁴ Sen, Sailendra Nath (1994). *Anglo-Maratha Relations, 1785–96 Volume 2*. Popular Prakashan. p. 30.

²⁵ Chaurasia, R. S. (2004). *History of the Marathas*. P. 168.

²⁶ Lefebvre, Georges (1969). *Napoleon: From 18 Brumaire to Tilsit, 1799–1807*.

²⁷ Wellesley, Arthur (1859). *Supplementary Despatches and Memoranda*

Who was Ranjit Singh?

Ranjit Singh was popular as Maharaja Ranjit Singh, the son of Maha Singh and grandson of Charat Singh who established a small kingdom in Gujranwala. Ranjit Singh was born in Gujranwala on 13th November 1780 and got title as “Sher-e-Punjab (the loin of Punjab)” was the founder of Sikh Empire or Lahore Darbar which also known as Khalsa Sarkar. He started his career as warrior at the age of ten years along with his father Maha Singh and spent many years in battles against rebels, other misls and Afghans. The main ambition was his life was to extend the small kingdom of his grandfather Charat Singh. Luckily he was married in a family who already owned a misl Kanhaiya. With the struggle of eleven years in the battlefields, he defeated the Bhangi misl with the assistance of his mother-in-law and took the throne of Punjab as Sikh Empire at the age of 21 years. His empire grew and grew and took extension and extension and golden era of his rule was the time of 1836-1840.²⁸

He assembled warring misls together and repeatedly defeated invaded outsider armies particularly Afghans. He took the rule in Kashmir in 1819 when he defeated the Afghans in Kashmir and adjacent areas under the command of Zorawar Singh and Ranjit Singh. Ranjit Singh was on highest fame in 1797 at the age of seventeen years when the Afghan Ruler Zaman Shah of Abdali Dynasty tried to conquer northern side of Punjab under the supervision of Shahanchi khan with 12000 Afghan soldiers. The battle was fought in the territory which was under the control of Ranjit Singh. Ranjit Singh’s warrior expertise helped to counter down invaded Afghan army and he defeated them badly, so, this victory was first regional recognition of Ranjit Singh amongst the Sikh misls in Punjab.

A year later, Afghan rulers sent another army expedition to conquer the snatched and adjacent areas of Punjab, this time,

of Field Marshal Arthur, Duke of Wellington, K. G.: India, 1797–1805. Vol. I. pp. 269–279, 319.

²⁸ Chisholm, Hugh, ed. (1911). "Ranjit Singh". *Encyclopædia Britannica*. Vol. 22 (11th ed.). Cambridge University Press. p. 892.

Ranjit Singh did not react and allowed them to enter in Lahore. As they entered in Lahore, Ranjit Singh sieged them and blocked all the supplies and logistics of Afghan army and put of fire all the food depots and other supplies as well as all the crops in the field and all other things which could make a support to Afghans. This phenomenon made frustration, confusion and hopelessness among the Afghan soldiers and they fled away from battlefield and much of them ran away and some hid themselves in safe refuge in Lahore.²⁹ In 1799, Ranjit Singh reorganize his army which was about 25000 Khalsa and annexed 25000 Sikh soldiers from his mother-in-law's (Sada Kour) misl Kanhaiya and attacked on Bhangi Sikhs who were ruling on the main parts of Lahore, in this attack, Bhangi escaped and left the Lahore open for Ranjit Singh.³⁰ in 1800 some adjacent areas of Jammu also annexed in Lahore Darbar.

In very next year, Ranjit Singh declared his rule over the Punjab and the inaugural ceremony was organized by the Baba Sahib Bedi who was the descendant of Guru Nanak. This formation shows that the foundation was Lahore Darbar of Punjab State was communal State which was founded on the name of Sikhism and literally it was a Khalsa or Sikh State by all means. Although this day was celebrated in the edges and centers with the prayers of all religions who was settled under the rule of Ranjit Singh and these prayers performed in mosques, shrines, temples, churches and gurdwaras for the lasting of rule of Ranjit Singh as well as for his long life. This rule was officially declared as “Sarkar Khalsa”³¹. The Court of Ranjit Singh termed “Darbar Khalsa”,³². The currency of the

²⁹ Singh, Kushwant (2011). "Ranjit Singh (1780–1839)". In Singh, Harbans (ed.). *The Encyclopedia of Sikhism*. Vol. III M–R (Third ed.). Punjabi University Patiala. pp. 479-487.

³⁰ Patwant Singh (2008). *Empire of the Sikhs: The Life and Times of Maharaja Ranjit Singh*. Peter Owen. pp. 73-76.

³¹ Harjot Oberoi (1994). *The Construction of Religious Boundaries: Culture, Identity, and Diversity in the Sikh Tradition*. University of Chicago Press. pp. 114-115.

³² Jean Marie Lafont (2002). *Maharaja Ranjit Singh: Lord of the Five Rivers*. Oxford University Press. p. 64.

State was coined and issued in the name of Guru Nanak as “Nanak Shahi” (of the emperor Nanak).³³ One year later in 1802, he took the control over the entire Amritsar and defeated Bhangi Misl completely and here also acquired religious support by paying the homage at the “Harmandir Sahib Temple” and announced to rebuild it with marble and stone.³⁴ Slowly but gradually, Maharaja Ranjit Singh absorbed the smaller states and misls one after the other and annexed with Lahore Darbar under the command of two supreme army commanders; Zorawar Singh and Gulab Singh.

The expansion of Sikh empire which was empowered by the East India company due to two main reasons; first is to make the space between Russian Czars and British Indian Empire with a strong defensive State and secondly is to expel the Afghans to the corners and edges of the Kabul from the territory of the subcontinent. So, in the start of year 1806, Maharaja practically brought on the table of negotiation by East India Company to sign an agreement in which he assured them he would not have any intention to cross the Sutlej River.³⁵ Completely unaware from the British intrigue, Maharaja focused on the western and northern areas of the Punjab. He sent an expedition to Kasur in 1807 and merged into his empire after defeating Qutbuddin, an Afghan Chief. By making Lahore Safe from all around, Maharaja Ranjit Singh made his intention towards Khewra, Jhelum and other neighbouring areas of Pathovar region. Another main event took place when Dewan Mokham Chand, the Khalsa chief defeated the Afghani Chief Fateh Khan in Multan in 1813 and annexed it with Sikh Empire.³⁶ Soon after this event, Gulab Singh was set off on campaign of hilly areas of western Kashmir bordered with Jammu as well as he defeated

³³ J. S. Grewal (1998). *The Sikhs of the Punjab*. Cambridge University Press. pp. 114-119.

³⁴ Patwant Singh (2008). *Empire of the Sikhs: The Life and Times of Maharaja Ranjit Singh*. Peter Owen. pp. 18, 177.

³⁵ Anita Anand (2015). *Sophia: Princess, Suffragette, Revolutionary*. Bloomsbury Academic. p. 12.

³⁶ Patwant Singh (2008). *Empire of the Sikhs: The Life and Times of Maharaja Ranjit Singh*. Peter Owen. pp. 113-116.

Azim Khan, an Afghani leader. In next few years, the expansion and extension of Sikh empire stretched further in Poonch and Jammu territories. During 1818, Sikh armies defeated Jabbar Khan, an Afghan ruler from Multan and Lahore Darbar annexed with Multan territory. The most cruel and inhuman accident was happened in Mang area of Palandari of Poonch State where skin of alive Kashmiri leaders were dissected by Gulab Singh and his army. In 1819, the State of Jammu and Kashmir was handed over to Sikh after the minor resistance by the Afghan rulers in Kashmir and the land of Kashmir merged with Lahore Darbar and opened new passages for Muslim of Kashmir in Punjab.³⁷

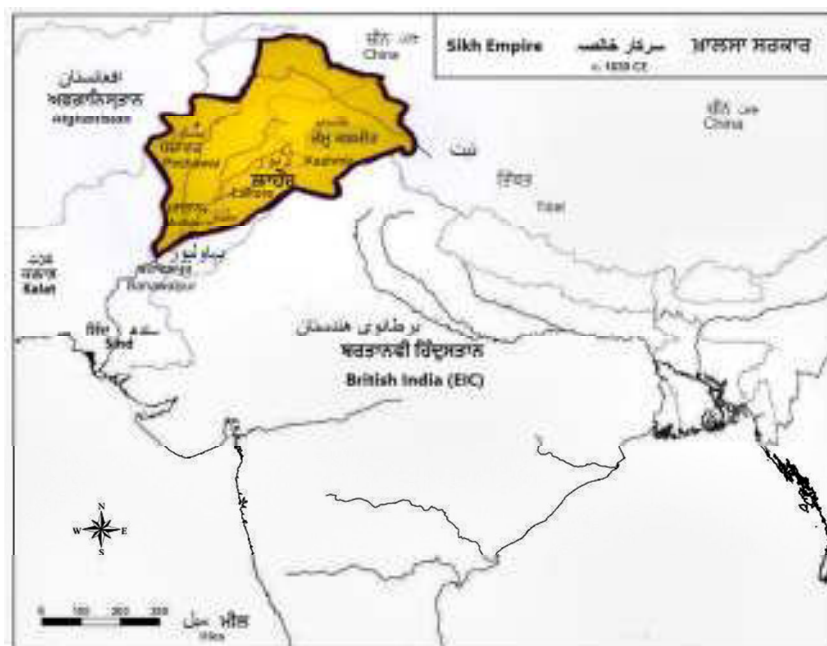

Figure 3: The map of Khalsa Sarkar in Subcontinent.

In 1823, Ranjit Singh forces followed the Afghan in Hazara region and defeated Yousafzai tribes till to the north of Kabul River.³⁸ The expansion of Sikh Empire extended from northern east by

³⁷ Singh, Khushwant (2004). *A History of the Sikhs: 1469–1838* (2nd ed.). Oxford University Press. p. 299.

³⁸ Lee, Jonathan (2019). *Afghanistan: A History from 1260 to the Present*. Reaktion Books. pp. 170-190.

Gulab Singh as he reached to Lhasa, northern areas to Skardu and towards northern west side towards Peshawar to Khyber Pass until Afghan were expelled in the Battle of Jamrud. Maharaja Ranjit Singh on 25th November 1838 requested East India Company to participate the Grand Review at Ferozepur which was accepted by British and in those historical moments the troops of Dal Khalsa of Lahore Darbar and sepoy troops of East India Company marched together.³⁹ In the show of power, British gradually stepped down the Sikh Empire and made them limited as Gulab Singh was stopped from further advancement towards north and Ranjit Singh also asked not to follow the Afghan as they signed an agreement with East India Company. The tale of extension was stopped by Viceroy Lord Auckland who made a treaty with Shah Shuja on the condition that British forces from appointed on the banks of Indus River can entered in Kabul through Khyber Pass and soon established a base at Kabul.⁴⁰

Geo-Demographics of Sikh Empire

There were many army Chiefs behind the extension of Sikh Empire in which Dewan Mokham Chan, Hari Singh Nalwa, Zorawar Singh, Mahan Singh, Misr Diwan Chand, Dhian Singh, Fateh Singh, Teja Singh and Gulab Singh can be listed but the major achievement can be categorized into three portions; the foundational conquest was taken under the command of Maharaja Ranjit Singh himself, second category was towards western areas of Punjab was commanded by the Dewans, northern areas was conquered by Hari Singh Nalwa, Gulab Singh, Misr Chand Dewan and Mahan Singh and northeastern regions was conquered by Gulab Singh, Zorawar Singh, Dhian Singh and Heera Singh. Most of the historian claims that the after the establishment of Sikh Empire three prominent chiefs were Dewan Mokham Chand, Hari Singh Nalwa and Gulab Singh who got victory and annexed Kasur,

³⁹ Perry, James *Arrogant Armies*, Edison: CastleBooks, 2005 pp. 109–110.

⁴⁰ Kenneth Pletcher (2010). *The History of India*. Britannica Educational Publishing. pp. 132-145.

Multan, Attock, Peshawar, Pindi, Sialkot, Hazara and Kashmir.⁴¹ During the golden age of Sikh Empire was comprised upon current Pakistani and Indian Punjab excluding Bahawalpur as Mithankot was in South, Sutlej River in the east, DG Khan and Khyber Pass in the west while Indus River and Tibet on its north.

The area-wise control of Sikh Empire over the surrounding region can be determined as “Karyana, Kimachal Pradesh, Jammu Division 1808-1846, Valley of Kashmir from 5 July 1819 to 15 March 1846, Gilgit Baltistan 1842-1846, Ladakh 1834-1846, Khyber Pass, Peshawar 1818-1846, Khyber Pakhtunkhwa and Hazara to Banu 1818-1836 and parts of western Tibet 1841-1846 as Taklakot”.⁴² The demographical profile of the Empire in the light of 1881 census determined the majority of the Muslim population was 51%, Hindu was 40% and the ruling elite Sikhs were only 8% and only 01% other religious people were present. This region was the 19th most populous State in entire Subcontinent by approximately four million population.⁴³ Hari Singh Nalwa and Gulab Singh much contributed to the extension of Sikh Empire and strengthening it by conquering and annexing Poonch, Jammu, Ladakh, Lhasa, Valley of Kashmir, Skardu, Baltistan, some areas of Chinese Turkistan, Chitral, Hazara, Peshawar, Murree and many adjacent territories. After the death of Maharaja Ranjit Singh these territories was handed over to East India Company on 9th March 1846 after first Anglo-Sikh war and later down to Gulab Singh in Amritsar Treaty of 16th March 1846.

Conclusion

The continuous struggle, work hard, bravery and good war tactics made Maharaja Ranjit Singh immortal and this Maharaja was decaled as “the Greatest Leader of All Times” by BBC⁴⁴ is an

⁴¹ Roy, K.; Roy, L. D. H. K. (2011). *War, Culture and Society in Early Modern South Asia, 1740–1849*. Taylor & Francis. p. 147.

⁴² Kartar Singh Duggal (2001). *Maharaja Ranjit Singh, the Last to Lay Arms*. Abhinav Publications. p. 131.

⁴³ Hans, Surjit (April 2006). "Why are we sentimental about Ranjit Singh?". *The Panjab, Past and Present*. XXXVII-Part 1: 47.

⁴⁴ "Maharaja Ranjit Singh named greatest world leader in BBC Poll". *The*

appreciation of his wisdom, ruling manner and bravery. He started his warrior journey from Gujranwala with few hundred Khalsa forces and reached on peak by a kingdom with more than 0.4 million square kilometer area and consider 2nd biggest army in the region of Indian Subcontinent. This king was praised by all the population with few exceptional cases of Muslim minority in entire region as ill-treated by the army commanders of Ranjit Singh. He was praised by the many English writers but could not assessed the British conspiracy and intrigue that how they captured him and used as a tool for their protection and safeguard. The British intrigue and tricks of East India Company were revealed when Maharaja Ranjit Singh was departure from this world and his heirs could not gather the administrative matters of the State. The Intrigues were slowly coming on screen in first Anglo-Sikh war when British received a heavy amount on the name of indemnification of the war.

The bankrupt status of the Lahore Darbar forced them to entrust the Kashmir and surrender from suzerainty of the State which decided in an agreement of 9th March after the second Anglo-Sikh war in 1846. This agreement vanished down the black days from Kashmir of Sikh who competed Afghan in viciousness, ruthlessness, nastiness, unfairness and biasness in Kashmir while Kashmiri believed that Sikh would heal their wounds. Kashmiris overall suffered monetarily, economically, socially, religiously, culturally and multidimensionally in all phases of life from bottom to top, individual to collectivity and consequence in massive displacement from Kashmir to other part of Punjab and subcontinent. This era was indeed a paradigm shift which favoured East India Company due to Sikh's less farsightedness. The Britin very positively, effectively and impressively won the great game and displaced their rival by the forces and efforts of third party without taking any tension and paying any penni in defence expenditures.

The Amritsar Treaty of 1809 between Ranjit Singh and East India

Company made temporary few joyful moment for the Ranjit Singh but in whole generation and descendants murdered, killed and died in conspiracy to weakening the Lahore Darbar while on the other hand British spy missions opened new horizons, potential and opportunities for them from Lhasa, Tibet, Khotan to Kashgar.

“Khoj”

ISSN: 1992-6545

Editor : Prof. Dr. Nabila Rehman
Deputy Editor : Dr. Muhammad Irfan ul Haq

Editorial & Advisory Board:

External: Ann Murphy, Dr. (Canada), Heinz Werner Wessler, Dr. (Sweden),

Jagmohan Sangha, Dr. (Canada), Jasbir Kaur, Dr.(India),

Kanwal Jeet Kaur (Canada), Nashir Naqvi, Dr. (India),

Ravi Ravinder, Dr. (India),

Internal: Abdullah Jan Abid, Dr. (Pakistan), Asma Qadri, Dr. (Pakistan)

Iqbal shahid, Dr. (Pakistan), Naveed Shahzad, Dr. (Pakistan)

Shahid Mahmood Kashmiri, Dr. (Pakistan),

Yousaf Khushk, Dr. (Pakistan), Zaheer Ahmad Shafiq, Dr. (Pakistan)

Composer : Muhammad Sudheer
Printing : Punjab University Press, Lahore
Address : Institute of Punjabi & Cultural Studies
Punjab University Oriental College,
Allama Iqbal Campus, Lahore. (Pakistan)
E-mail : director.ipcs@pu.edu.pk, dr.nabilarehman@gmail.com
Online Website : <http://pu.edu.pk/home/journals/khoj>
Indexing Website: <http://tehqeeqat.org>
Tel./Fax No.: 042-99210834
Price : Rs. 1000/- (in Pakistan)
: US \$. 20/- (Abroad)

Biannual “Khoj” is approved by HEC & recommended for educational institutions of the Punjab by Letter No. S.O(CD)75/1-3 dated 02-01-1980, Govt. of the Punjab.